

УДК 343.1

*І. І. Чугуніков***КРИЗА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ:
ПРИРОДНИЙ ПРОЦЕС ЧИ ШТУЧНЕ УТВОРЕННЯ?**

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку вітчизняної кримінально-правової системи характеризується одночасною наявністю двох прямо протилежних тенденцій. З одного боку, вважається, що ця система перебуває в стані кризи, причини якої вбачають у її «ураженості» позитивізмом. Тому основні ставки в подоланні такої кризи робляться на можливості «неопозитивістського» (природно-правового, антропологічного, соціологічного тощо) праворозуміння. При цьому антропологічний, соціологічний та інші напрями явно ідеалізуються, наділяються «надможливостями», позиціонуються як проривні в справі протидії злочинності, розглядаються як засади для створення нових кримінальних кодексів майбутнього (Кримінального кодексу для потерпілих, комунікативного Кримінального кодексу тощо), що в підсумку переорієнтовує кримінально-правову систему на певну крайність – ситуацію, у якій гіпертрофується особистість і приватний інтерес. Абсолютизується також основна теза будь-якого «неопозитивістського» праворозуміння – теза про необхідність розмежування права й закону, незважаючи на відсутність чітких критеріїв такого розмежування. Цей підхід так чи інакше буде провокувати неповагу до закону, оскільки порушення будь-якої кримінально-правової норми можна буде обґрунтувати її несправедливістю; зрештою, правовий нігілізм цілком здатний призвести як до повного ігнорування ролі держави у формуванні права (хоча кримінальне право не може бути іншим, ніж «позитивістським», оскільки лише законодавець може визнати діяння злочином), так і до повного заперечення її монополії на застосування примусу.

З іншого боку, має місце зворотна тенденція, пов'язана з явним перебільшенням можливостей позитивістського праворозуміння. Вона знаходить свій прояв у надмірній «активності» законодавця в кримінально-правовій сфері, унаслідок чого до Кримінального кодексу України внесено величезну кількість різноманітних змін і доповнень, які навіть європейською спільнотою оцінюються як «законодавче сміття», у відвертій ставці на покарання, особливо у сфері боротьби з корупційною злочинністю, у явному перебільшенні можливостей кримінального права у вирішенні пи-

тань політичного, економічного, ідеологічного, соціокультурного та іншого характеру, у спробах протидіяти за допомогою кримінально-правових норм не конкретним суспільно небезпечним діянням, а певним негативним соціальним явищам тощо.

Зазначені тенденції, засновані на ідеалізації можливостей того чи іншого типу праворозуміння, у своєму логічному завершенні можуть мати виключно негативні наслідки, що неймовірно актуалізує необхідність пошуку певної «золотої середини», без чого оптимізація вітчизняної кримінально-правової системи є неможливою.

Метою статті є доведення тези про те, що ідеалізація різних сторін того чи іншого типу праворозуміння сприяє формуванню кримінально-правової системи кризи, яка є цілком штучним утворенням.

Для досягнення поставленої мети необхідно послідовно вирішити такі завдання: 1) проаналізувати висловлені в літературі позиції щодо причин кризи кримінально-правової галузі; 2) диференціювати їх на причини об'єктивного та суб'єктивного характеру; 3) виявити фактори суб'єктивного характеру, які сприяють формуванню кримінально-правової системи кризи; 4) довести необхідність збалансування вітчизняної кримінально-правової системи за рахунок інтегративного підходу.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що термін «криза» (з позиції семантичних властивостей криза – це важкий перехідний стан, за якого існуючі засоби досягнення мети стають неадекватними, унаслідок чого виникають непередбачені ситуації) досить часто вживається під час характеристики сучасного стану кримінальної галузі, розуміння сутності цього явища є неоднозначним, а подекуди й прямо протилежним. При цьому можна виділити декілька підходів, хоча загалом така класифікація є умовною, оскільки автори найчастіше не обмежуються однією тезою.

Згідно з першим підходом сутність кризи вбачається в тому, що велика кількість обвинувальних вироків, поглинаючи соціальні ресурси та негативно впливаючи на моральнісне, соціальне й фізичне здоров'я суспільства, фактично не приводять до укріплення порядку [1, с. 394], хоча мають колосальний зворотний ефект. Зокрема, А.Е. Жалінський зазначає: «Стан каральної практики, особливо трагічно велика кількість людей, які перебувають у місцях позбавлення волі, заподіює велику шкоду суспільству, впливає на його моральнісну свідомість, динаміку демографічних процесів, здоров'я населення, обороноздатність країни, економічну ефективність. <...> Варто враховувати добре відомі властивості кримінального права, які полягають у тому, що воно є надзвичайно затратним і досить небезпечним засобом впливу на соціальні відносини» [1, с. 31, 68]. Саме розумне зниження обсягу законного насильства, на переконання вченого, більшою мірою здатне забезпечити інтереси країни, ніж покарання (як очевидні витрати та неявна вигода) [1, с. 56]. З думкою А.Е. Жалінського цілком згодний Я.І. Гілінський, який вважає, що кримінальне законодавство вимушено існує, поки суспільство не знайшло інших адекватних засобів захисту своїх інтересів та інтересів громадян. Однак у будь-якому разі

воно потребує принципових змін з урахуванням визнання неефективності покарання та розуміння вимушеного характеру його збереження.

Представники другого підходу виходять із того, що сучасна криза кримінального права зумовлена «віртуалізацією правової норми», за якої формальна наявність заборони нейтралізується необов'язковістю або неможливістю (матеріальною чи процесуальною) її виконання [2, с. 5]. Так, В.О. Туляков стверджує: «Частота поширеності правопорушення та його моральна дозволеність для пересічних громадян роблять неефективною будь-яку кримінальну заборону. В умовах зростання девіантної поведінки, що стало нормою в сучасному суспільстві, послідовне виконання правових заборон стає патологічним» [3, с. 259]. В.О. Навроцький вбачає сутність кризи права в інфляції кримінального права. На його думку, попередження про можливість застосування статей Кримінального кодексу України (далі – КК України) є слабким стримуючим заходом для потенційного правопорушника, повідомлення про порушення кримінальної справи вже не викликає хвилювання в пересічного громадянина [4, с. 6]. Тобто, на відміну від попереднього підходу, який пов'язує кризу кримінальної галузі з її «надмірною» ефективністю, прихильники цього напряму вбачають її сутність у повній «бездіяльності» цього різновиду догматичної юриспруденції. «Бездіяльність» кримінально-правової галузі в межах цього підходу пов'язується не лише зі зниженням попереджувального впливу нормативних приписів (оскільки професійна спрямованість кваліфікаційних особливостей правозастосування не може кореспондувати з інтеріоризацією норм населенням, що лише підтверджує небажання розуміння конструкцій, які суперечать настановам чи орієнтаціям особи [5, с. 29]), а й із неефективністю функціонування судової та правоохоронної системи.

Зазначені фактори, на переконання В.О. Тулякова, зрештою призвели до того, що сучасне кримінальне право опинилося на межі сингулярності¹, за якою імперативний концепт публічно-правового захисту прав і свобод фізичних та юридичних осіб, спільноти, держави може бути повністю зруйнований поширенням паралельного позаправового регулювання. Події останніх років, пов'язані з колапсом інституціональних структур (масові політичні хвилювання, самосуди, ефект «Врадіївки», ефект «справи Макар», помножений на каталізatori соціальних мереж), створюють ситуацію, коли ступінь оцінки антисоціальної поведінки визначається не законами, а ефектом взаємодії між людьми з приводу очікуваного блага, вищих соціальних інтересів, почуття індивідуальної й колективної безпеки. Відбувається інверсія цінностей від нормативно врегульованих варіантів поведінки до соціально допустимих і заохочувальних (зловживання правом на повстання, організація спеціальних формувань для підтримки суспільного спокою й безпеки тощо), навіть за негативної оцінки їх законом

¹Сингулярність (від лат. *singularis* – особливий, одиничний) у цьому випадку означає абстракцію у вигляді межі, за якою закінчується можливість опису в контексті діючих уявлень (правил, законів), тобто формування масштабів (еталонів, стандартів) поведінки; інакше кажучи, за цією межею заперечується саме існування загального, «типового» правила поведінкових актів.

[6, с. 5]. Сингулярність як явище В.О. Туляков пов'язує з низкою соціальних чинників, серед яких – переважне орієнтування на власні (групові) уявлення про добро та зло, про фундаментальні права й свободи, а не на норми-регулятори, які формувалися сторіччями; колективний егоїзм, гедонізм та аномія, що генеруються новими комунікативними зв'язками та стають стандартами сучасного світоустрою; концепт приватної індивідуальної безпеки, яка стає важливішою за безпеку соціальну, а сили саморегуляції на вимогу доцільності руйнують нормативність світоустрою [7, с. 7].

У сингулярності кримінального права (як стану надконцентрації різноманітної інформації про кримінальне право і його реалізацію, що призводить до неспроможності реалізації як характеристики виключно технологічного складника кримінально-правової комунікації будь-якого обсягу й виду) вбачає причини кризи кримінально-правового регулювання також Н.О. Савінова. Вона зазначає: «Вірогідно, однією з причин кризи кримінально-правового регулювання, як і причиною активних девіацій супротиву кримінальній відповідальності (повстання, революції, ухилення від відповідальності впливових осіб, сприяння цьому з боку правоохоронних органів), є технологічна сингулярність (технологічна сингулярність у масовій культурі – це гіпотетичне майбутнє, коли обчислювальні можливості комп'ютера перевищать можливість людського мозку; вважається, що пророкування перебігу історії після цього моменту втрачає будь-який сенс, адже історія буде створюватись розумом, який перевершує людський) кримінального права, і саме вона за раціонального використання всього комплексу інформації про ставлення суспільства до сучасної кримінально-правової комунікації може стати кроком до нового бачення й формування розумного, гуманного та очікуваного соціумом сучасного кримінального кодексу» [8, с. 202]. Якщо не звертати увагу на неймовірну термінологічну насиченість у доказах прихильників цього підходу до з'ясування сутності кризи кримінально-правової галузі (хоча сам В.О. Туляков неодноразово дорікав Кримінальному кодексу України лінгвістичною забрудненістю [5, с. 29]), зрозуміло одне: населення не сприймає кримінально-правову матерію або з принципових міркувань (в умовах інституціоналізації кримінальних практик [9, с. 521]), або у зв'язку з тим, що не розуміє сутність цих приписів та їх специфічні, професійно спрямовані підстави. Завдяки комунікаціям із питань кримінального права суспільство формує власну істину і щодо природи злочину, і щодо можливої реакції на його вчинення. За таких умов оцінка цих понять із боку законодавця або відходить на другий план, або взагалі втрачає сенс.

Наступний напрям у з'ясуванні сутності кризи кримінальної галузі пов'язаний із тезою про «нестачу можливостей». Ідея досить проста: неможливість класичними методами кримінально-правового примусу забезпечити стримування злочинності як соціального інституту примушує до пошуків нових засобів впливу [10, с. 42]. Провідну роль у подоланні стану «нестачі можливостей», на думку прихильників цього напрямку, може відіграти така альтернатива покаранню, як заходи безпеки. Проте узгоджених

і системних правил їх призначення (як і сам термін) чинне кримінальне законодавство України не передбачає.

Висловлені в літературі позиції щодо кримінально-правової природи та можливого переліку заходів безпеки дещо розрізняються. Однак, як правило, категорично заперечується можливість їх застосування до або без вчинення злочину. Проте останнім часом виловлюються й більш радикальні думки. Так, В.О. Туляков цілком допускає можливість розуміння заходів безпеки як виду державного реагування на кримінальний статус особистості з профілактичними, некаральними цілями [10, с. 44]. Посилаючись на досвід інших країн (Республіки Сан-Марино, Англії, Німеччини), де, на його думку, небезпечний стан особистості (небезпечна активність суб'єкта) є основою, учений дорікає вітчизняній кримінально-правовій доктрині за те, що вона «нічого не говорить про кримінальність суб'єкта» [10, с. 44], чим, вірогідно, певною мірою й провокує кризу кримінально-правової галузі. В.О. Туляков вважає: «Усталена кримінальна діяльність свідчить не лише про кримінальну небезпеку особистості, а й про ворожий для держави та суспільства стан особистості. Саме це потребує відокремлення суб'єктів злочинів із підвищеною кримінальністю, неосудних, малолітніх в окрему категорію осіб – суб'єктів кримінально-правового впливу – з можливістю призначення останнім заходів безпеки» [3, с. 261]. Кримінальність суб'єкта злочину автор розглядає як проблему, що потребує негайного вирішення [3, с. 260].

Розвиваючи тезу про «нестачу можливостей» як фактор, який поряд з іншими зумовлює системну кризу кримінального права, В.О. Туляков підкреслює, що вона стосується не тільки реакції на вчинений злочин щодо правопорушника, а й заходів компенсації та реституції щодо потерпілих, третіх осіб і держави, оскільки жодних правил із цього приводу КК України також не містить [10, с. 44; 3, с. 261].

Серед факторів, які так чи інакше зумовлюють системну кризу кримінального права, деякі з дослідників називають також старий формат кримінально-правових відносин [10, с. 44]. Так, на переконання В.О. Тулякова, проблема нормативного визначення суб'єктів кримінально-правових відносин потребує негайного вирішення як на конституційному, так і на галузевому рівні. Учений стверджує: «Держава в особі її органів, що повинні захистити безпеку громадян та в разі неможливості знайти й покарати злочинця, повністю або частково компенсувати шкоду потерпілим; злочинець, потерпілий від злочину, треті особи та їх роль у механізмі кримінально-правового регулювання – усі ці особи, їх правовий стан і кримінально-правові обов'язки повинні знайти своє відображення в новій Загальній частині КК України» [3, с. 260]. При цьому, на думку автора, серед учасників кримінально-правових відносин (злочинець – держава – потерпілий – треті особи) центральне місце має посідати потерпілий, компенсацію й поновлення в правах якого варто віднести до обов'язкових заходів реагування на злочинне діяння, а відбування покарання не повинне звільняти злочинця від відповідальності перед потерпілим [11, с. 212]. За

твердженням В.О. Тулякова, кримінальне право сучасності не є правом антагонізму, проте є правом компромісів між державою, правопорушником та жертвою, і саме ця методологія триангулярності є основою майбутніх досліджень [12, с. 198]. Позицію В.О. Тулякова поділяє О.В. Козаченко, зазначаючи: «Гуманізм як підстава й мета реформування законодавства, що набув значного поширення не лише в юридичних науках, а й у законодавстві, у тому числі кримінального спрямування, фактично обмежується зміною окремих положень на користь тільки правопорушника, тоді як інтереси потерпілого та третіх осіб, які є учасниками правовідносин, що виникають у процесі застосування кримінального права, залишаються їхніми власними інтересами. <...> Водночас антроподицея не фокусується на правовому положенні окремих суб'єктів правових відносин, що регулюються нормами кримінально-правової природи, а вимагає зосередження саме на правах та інтересах усіх учасників відповідних відносин, що виникають у процесі вчинення або приготування до злочину» [13, с. 59–60].

Зазначену позицію підтримує також А.Е. Жалінський, який вважає: «Сучасна кримінальна політика повинна активно й реально вдосконалюватися на підставі угод, а в тривалій перспективі необхідне її інноваційне перетворення в напрямі до кримінального права соціальної взаємодії, у якому, можливо, і будуть реалізовані мрії про соборність або мінімізацію експлуатації й насильства. <...> Сьогодні ж варто зробити жорсткий висновок: у межах кримінального права необхідно посилити позиції приватних осіб, чиїх інтересів торкаються злочини» [1, с. 7, 87].

Інша обставина, яка подекуди розглядається як детермінанта кризи кримінально-правової галузі, – теза про невизначеність доктрини й законодавця в питанні про те, що саме має захищатися, тобто в питанні про об'єкт кримінально-правової охорони. При цьому, як правило, увага звертається на два аспекти. Перший пов'язаний із поняттям об'єкта. Так, наприклад, А.Е. Жалінський робить висновок про те, що поняття суспільних відносин у контексті кримінального права є невдалим, його вживання сьогодні найчастіше пояснюється звичкою, для опису об'єкта кримінально-правової охорони воно практично непридатне [1, с. 213]. Тому подолання кризи в зазначеному напрямі вчений пов'язує з необхідністю конкретизації об'єкта кримінально-правової охорони як системи, що піддається опису мовою права, тобто через категорію правових благ [1, с. 214]. На думку В.О. Тулякова (і це цілком логічно з огляду на його позицію), визначеність у питанні про те, що саме варто захищати, повинна пов'язуватися виключно з позиціонуванням як об'єкта кримінально-правової охорони людини.

Другий аспект невизначеності доктрини та законодавця в питанні про те, що має захищатися, пов'язується з недооцінкою галузевим законодавством змін пріоритетів, які відбулися на конституційному рівні. В.О. Туляков наголошує: «Завдання кримінального права в утилітарному, легістському сенсі – охорона конституційних норм і принципів. Фактично справи КК України – це Конституція із санкціями» [11, с. 212]. Із цього постає, що якщо Конституція України проголошує людину, її права й свободи найви-

щою соціальною цінністю, то це має знайти своє відображення в структурі Особливої частини КК України. Таким чином, визначеність у пріоритетах охорони й подолання кризи галузі в цьому сенсі В.О. Туляков пов'язує з новою структурою Особливої частини КК України, де злочини проти особи посідають перше місце [10, с. 46]. Така ієрархія пріоритетів, на переконання вченого, має не декларативний характер, а відображає реальні зміни на ментальному рівні. На його думку, у сучасному суспільстві «небувало зросла ціна окремого людського життя». Уперше вже не теоретично, а на рівні буденної свідомості суспільство почало відчувати відповідальність за долю індивіда незалежно від його віку, гендерної, класової, расової чи географічної належності. Тому ми маємо певні перспективи щодо декриміналізації всіх насильницьких злочинів зі спеціальним потерпілим (оскільки навмисне вбивство повинне залишатися вбивством людини, а не функції). Можлива також постановка питання про декриміналізацію розбою та введення у відповідні норми щодо відповідальності за злочини проти здоров'я кваліфікуючої ознаки вчинення останніх за корисливим мотивом; про ліквідацію всіх кваліфікованих складів, у яких насильство є способом злочинної дії, а особа та особиста недоторканність – додатковим об'єктом посягання. У суспільстві, де права особи, її безпека й недоторканність є основою формування моделі кримінально-правового впливу, питання примату захисту прав особи має методологічний характер [12, с. 198]. Саме в цьому напрямі, на переконання В.О. Тулякова, повинен будуватися КК України майбутнього, який, вірогідно, буде здатний подолати кризові явища в кримінально-правовій галузі.

Самостійним напрямом у з'ясуванні сутності та подоланні галузевої кризи є концепція соціального натуралізму, яка запропонована й обґрунтовується в роботах О.М. Костенко. Сучасну кризу соціального порядку, тобто стану узгодженості суспільного життя людей із тими природними законами, за якими суспільство має існувати, автор пов'язує з недосконалістю кримінального правознавства в Україні [14, с. 31–32]. Основним недоліком цієї галузі юридичної науки, яка досліджує феномени кримінального права, на переконання О.М. Костенка, є ураження її «хворобою», яку він визначає як позитивізм. Симптоми позитивізму є такими: 1) ілюзорне уявлення про те, що першоджерелом кримінального права є не закони соціальної природи, а воля людей (законодавця), сформульована у вигляді кримінального законодавства; 2) як наслідок, свавільне використання законодавства, зокрема, поширення зловживань законодавством як під час його творення, так і під час застосування; 3) відсутність критеріїв для криміналізації та для забезпечення справедливості під час визначення міри кримінальної відповідальності за злочинні діяння [14, с. 32–33]. О.М. Костенко вважає, що подолати цю «хворобу» можна тільки на підставі нового методологічного інструментарію. Як такий інструментарій учений пропонує теорію соціального натуралізму, сутність якої полягає у визнанні існування поряд із фізичною й біологічною природою також соціальної природи, що існує за своїми, притаманними лише їй (відмінними від фізичних і біологічних) законами – законами соці-

альної природи. Спираючись на цю теорію, автор пропонує переглянути визначення основних кримінально-правових понять та позбавити їх будь-якого позитивістського складника. Зокрема, кримінальне право визначається ним як закріплені у формі законодавства закони соціальної природи, порушення яких визнається злочином, що тягне кримінальну відповідальність, а злочин – як винне діяння, що порушує закони соціальної природи, закріплені у формі чинного кримінального законодавства.

Справедливість у кримінальному правознавстві, на думку О.М. Костенка, полягає в тому, що кримінальна відповідальність має бути адекватною соціальній «ціні» злочину, яка визначається природним чином кон'юнктурою на моральному «ринку діянь» у суспільстві, оскільки іншого критерію для справедливості кримінальної відповідальності не існує. Законодавець і суд мають досліджувати цей моральний «ринок діянь», щоб визначити соціальну «ціну» злочину та забезпечити адекватну їй, тобто справедливу, суспільну реакцію на злочин [14, с. 34–39].

Неважко помітити, що майже всі автори, які з різних позицій аналізують кризові явища в кримінально-правовій галузі, доходять висновку про те, що їх подолання є можливим виключно на новій методологічній основі. Так, В.О. Туляков зазначає: «Ми загнали себе в глухий кут, коли, йдучи шляхом від позитивізму догматів до природно-правової емпірики відчужень, залишили старі схеми як фікції за певних протиріч кримінальної політики. Невідворотність покарання, рівність і диференціація відповідальності, психологічна теорія вини, суб'єктивне ставлення у вину стали ідеологічними фікціями догматів минулого, які продовжують поширюватися завдяки маніхейству комуністичної ідеології, яка формулювала жорстке ставлення до цих аксіом і принципів» [5, с. 30]. Вихід із цієї ситуації вчений пов'язує з необхідністю вирішення деяких «фундаментальних аспектів існування сучасної наукової теорії методології кримінального права» [12, с. 196]. Позицію В.О. Тулякова щодо необхідності «руйнування методології нормативної усталеності кримінально-правових досліджень» [12, с. 196] повністю поділяє також О.М. Костенко. На його переконання, позитивізм – це хвороба, яка повністю уразила вітчизняне кримінальне правознавство.

Аналіз викладених позицій щодо сутності кризи кримінального права та запропонованих шляхів її подолання дає змогу зазначити таке. Насамперед варто звернути увагу на те, що кризові явища в кримінальній галузі позиціонуються виключно в негативному плані та розглядаються як серйозні перешкоди на шляху до оптимізації кримінально-правової системи. Насправді сама по собі галузева криза жодної небезпеки для кримінально-правової системи не становить, навпаки, це цілком закономірне та досить прогресивне (за всієї парадоксальності цього судження) явище. Не випадково, як зазначає А.Б. Єгоров, давньогрецьке слово *κρίσις*, що походить від дієслова *κρίνω* (визначати, обирати), яке спочатку використовувалося під час характеристики судового процесу, а потім набуло іншого значення (спір, змагання, тлумачення), не містило в собі негативного сенсу [15, с. 248]. На думку І.А. Ільїна, уся історія культурного людства свідчить про те, що

право й держава періодично набувають стану глибокої кризи [16, с. 388].

Криза галузі свідчить про певний підсумок її розвитку в межах соціальної форми, що склалася, а також про необхідність її трансформації згідно з новим соціальним порядком.

Так, Ю.М. Оборотов підкреслює: «Саме в ситуаціях кризового існування права актуалізуються пошуки нових ідей, методів, засобів, що забезпечують статику й динаміку правового існування. Із цим також пов'язане загострення інтересу до питань методології юриспруденції» [17, с. 75]. Саме криза кримінального права сприяла появі кримінальної антропології, соціології, природно-наукового напрямку. Через деякий час нова криза зумовила появу теорій неокласизму та нового соціального захисту, ідей аболіціонізму й рестаративної юстиції, тез про необхідність альтернативи позбавленню волі та альтернативи кримінальному покаранню як такому. Із цих позицій будь-які спроби надати кримінальному праву нового імпульсу, у тому числі концепції, про які йшлося вище, безумовно мають право на існування.

Таким чином, сама по собі галузева криза є явищем цілком закономірним і навіть прогресивним. Однак щодо шляхів, за допомогою яких доктрина, законодавець і правозастосувач намагаються узгодити існуючу кримінально-правову форму з новими реаліями сьогодення, небезпека існує, до того ж, очевидно, небезпека досить серйозна. Основна проблема, як і завжди, полягає у визначенні «золотої середини».

Почнемо з того, що кримінально-правова система – це досить складне утворення, яке включає в себе декілька підсистем: 1) доктрину кримінального права; 2) кримінально-правову політику; 3) кримінальне право як галузь права; 4) кримінальне законодавство; 5) кримінальне право як навчальну дисципліну; 6) застосування кримінально-правових норм; 7) кримінальну правосвідомість (культуру) населення та правозастосувачів; 8) міжнародне матеріальне кримінальне право [18, с. 902–903].

Зрозуміло, що криза може уразити будь-яку складову частину кримінально-правової системи, у зв'язку із чим варто виокремлювати власне галузеву кризу, доктринальну кризу, інституціональну кризу, тобто низьку ефективність відповідних державних інституцій, кризу викладання кримінального права в спеціалізованих навчальних закладах тощо. Незважаючи на те, що зазначені елементи кримінально-правової системи взаємопов'язані та взаємодіють, змішування цих різновидів кризи, на нашу думку, є неприпустимим, оскільки це приховує справжні причини такого явища. Очевидно, що сингулярність, про яку йшлося вище, пов'язана насамперед з інституціональною кризою. Справа «Макар», ефект «Врадіївки», серія нерозкритих резонансних убивств останніх років, недоведені до суду провадження про резонансні корупційні злочини свідчать більше про певний «параліч» правоохоронної системи, ніж про низьку якість кримінально-правової матерії. Тому заміна, скажімо, існуючої законодавчої формули вбивства у вигляді «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині» (ч. 1 ст. 115 КК України) на нову у вигляді «винне діяння, що порушує закони соціальної природи та заподіює смерть іншій людині» або відмова від спеціальних складів злочинів, пов'язаних із посяганням

на життя (ст. ст. 112, 348, 3481, 379, 400, 443 КК України), з урахуванням відповідної мотивації під час призначення покарання навряд чи здатні «оживити» згадані державні інституції та підвищити рівень їх ефективності.

Інституціональна криза (як і будь-яка інша) також є явищем цілком закономірним. Та обставина, що правоохоронні структури й судова система в умовах сьогодення потребували реформування, майже не викликає сумнівів. Однак шлях, який обрав для цього законодавець, назвати вдалим не можна. Курс на різку зміну кадрового складу через недостатньо продуману люстраційну політику зрештою зумовив також різке падіння професійного рівня відповідних працівників на всіх ланках правоохоронної вертикалі. Оновлені правоохоронні органи, укомплектовані слабо підготовленими в професійному плані співробітниками, мало що змогли протиставити зростаючій злочинності. Незадоволене рівнем діяльності правоохоронної системи суспільство обурюється та вимагає результатів. З метою зниження градусу суспільної напруги керівники відповідних структур роблять гучні заяви, проте до суду провадження здебільшого не доходять, а якщо й доходять, то не мають судової перспективи. І хоча найпростіше таку ситуацію пов'язати з корумпованою судовою системою, зрозуміло, що найчастіше причина полягає в іншому – у низькому рівні досудового слідства.

Прагнення влади будь-що довести ефективність проведених реформ містить у собі ще одну небезпеку – провокування правоохоронних структур до певних зловживань із метою продемонструвати свою «оперативність» і «професіоналізм» у вигляді завідомо незаконного затримання, домашнього арешту або тримання під вартою та притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності. Така ситуація може призвести до колапсу правоохоронної діяльності, який також можна охарактеризувати як певну кризу. Досить згадати характерну для сучасної України негативну зміну динаміки, наприклад, корисних посягань на власність, насамперед крадіжок, поєднаних із проникненням у житло, інше приміщення чи сховище, та падіння рівня їх розкриття, який не перевищує 10%.

Саме інституціональна криза зумовлює бездіяльність правоохоронних структур також в інших сферах, таких як сфера дорожнього руху. Законодавець постійно підвищує розмір штрафу за порушення відповідних правил (так, наприклад, за ч. 1 ст. 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення від складає 10 200 грн, за ч. 2 ст. 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення – 20 400 грн, а за ч. 3 ст. 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення – 40 800 грн), проте кількість таких порушень не зменшується, як і кількість ДТП за участю нетверезих водіїв, чий дії заподіяли тілесні ушкодження або спричинили смерть потерпілого. Лунають численні пропозиції щодо криміналізації керування транспортними засобами в стані сп'яніння, посилення санкцій за діяння, передбачене ст. 286 КК України, тощо. Верховна Рада України 4 червня 2018 р. навіть прийняла в першому читанні законопроект № 7064, яким пропонується доповнити КК України ст. 2861, яка буде передбачати відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху, що спричинило середньої тяжкості, тяжкі

тілесні ушкодження або смерть потерпілого, вчинене в стані сп'яніння, із санкцією від 8 до 10 років позбавлення волі з позбавленням права керувати транспортними засобами на строк 10 років (ч. 1); а якщо особа, позбавлена права керування транспортним засобом за діяння, передбачене ч. 1 цієї статті, керувала ним, її очікує покарання у виді позбавлення волі на строк 5 років із позбавленням права керувати транспортним засобом довічно (ч. 2). Не зупиняючись на тому, що така конструкція суперечить положенням Загальної частини КК України, ст. 55 якої не передбачає можливість призначення додаткового покарання у виді позбавлення права займатися певною діяльністю на строк більше 3 років, а тим паче довічно, і принципам побудови кримінально-правових санкцій, оскільки абсолютно визначені санкції унеможливають індивідуалізацію покарання, зазначимо, що ці заходи навряд чи здатні суттєво вплинути на ситуацію, тому що патрульна поліція поки що не в змозі забезпечити невідворотність відповідальності (на що найчастіше й розраховує порушник), із чим попередня ДАІ справлялася краще, хоча й мала низку інших вад.

До того ж невідворотність відповідальності не розглядалася тоді як анахронізм радянської ідеології, що детермінує кризу правової системи. На відміну від кризи як природного, закономірного явища, зазначена вище криза є цілком штучною та зумовлюється погано вираженими кроками влади в перехідний для країни період. З метою розмежування цих двох явищ у подальшому будуть використовуватись два терміни: криза кримінально-правової системи (підсистеми), під якою розуміється цілком природне, закономірне явище, що підштовхує систему до виходу на новий рівень, та кримінально-правова система (підсистема) кризи, під якою розуміються явища цілком штучні, зумовлені невдалими підходами влади до вибору відповідних шляхів з узгодження «кримінально-правової реальності» (дійсного стану кримінально-правової системи в державі, її здатності чи нездатності ефективно регулювати діяльність і поведінку суб'єктів правовідносин, достатності або недостатності її правових інститутів, здатності чи нездатності запобігати деформації, переродженню правосвідомості тощо [19, с. 383–414]) з найбільш актуальними викликами сучасності.

У першому випадку йдеться про радикальну зміну умов існування країни, яким не відповідає застаріла кримінально-правова форма. Так, наприклад, цілком зрозуміло, що в умовах ринкової економіки, курс на побудову якої було проголошено на початку 1990-х рр., норми Кримінального кодексу УРСР 1960 р. щодо відповідальності за спекуляцію, приватнопідприємницьку діяльність, комерційне посередництво тощо, набули кризового характеру, що було цілком природним явищем. Зі зміною суспільно-політичної системи втратили будь-який сенс також інші норми цього кодексу, наприклад, щодо відповідальності за антирадянську агітацію та пропаганду, підготовку та вчинення злочину проти держави – члена соціалістичної співдружності тощо.

У другому випадку за основу береться певна «проривна» ідея та впроваджується в правову матерію, що, на думку її авторів, і має привести до докорінного оновлення суспільства. І хоча посилення на марксистську

теорію сьогодні явно не в моді, не буде зайвим нагадати, що надбудова об'єктивно не в змозі визначити базис. Не є переконливими в цьому сенсі також численні посилання на чинну Конституцію України, де перелічені нові цінності суспільства, оскільки вона є не більш ніж актом писаного права, наявність якого автоматично до конституціоналізму не приводить. Скільки завгодно можна закріплювати в Конституції України положення, згідно з яким Україна є соціальною державою, однак ситуація не зміниться, якщо це не можуть забезпечити наявні соціально-економічні відносини. Неважко закріпити також конституційну норму, згідно з якою суддя під час здійснення правосуддя керується верховенством права, хоча стан вітчизняної судової системи не дає підстав для особливого оптимізму в плані практичної реалізації цього положення.

Будь-яка «проривна» ідея, яка найчастіше має суто кон'юнктурне підґрунтя, не лише не узгоджує правову форму із соціальною реальністю, а й суттєво збільшує розрив між ними, провокуючи в підсумку штучну кризу.

Наведені риси інституціональної кризи характерні також для кризи будь-якої іншої підсистеми кримінально-правової системи. Так, не викликає заперечень необхідність реформування системи вищої освіти, у тому числі юридичної, імовірно, за рахунок використання новітніх технологій, різних інновацій (наприклад, візуалізації подій вчинення злочину), обміну досвідом із закордонними вищими навчальними закладами, акцентування уваги на певних особливостях майбутньої професійної діяльності тощо. Проте вся реформа була зведена до різкого скорочення кількості аудиторних занять (на деяких факультетах кількість аудиторних годин із кримінального права коливається в межах 20–24 годин на семестр, що дає змогу хіба що познайомитись із цією галуззю) і наголосу на самопідготовці. Причому це відбувається на тлі численних спроб будь-яким чином формалізувати як навчальний процес, так і форми контролю (через систему тестів), хоча очевидно, що юрист – людина публічна, тому без відповідних навичок роботи з аудиторією йому не обійтись. У підсумку доводиться констатувати, що кваліфікаційний рівень випускників, які спеціалізуються у сфері кримінальної юстиції, суттєво впав, що безпосередньо впливає також на якість правоохоронної й судової системи.

Формуванню кримінально-правової підсистеми кризи можуть сприяти також певні доктринальні пропозиції, які зовні виглядають досить привабливими й прогресивними. До кола таких пропозицій, на наше переконання, належить ідея щодо створення «народного» кодексу, заснованого на сучасних комунікативних можливостях.

Справді, кожній людині в системі соціальних комунікацій притаманне те чи інше розуміння права. Однак цей образ розуміння права, що виникає в людини, не є праворозумінням. Як слушно зазначає Ю.М. Оборотов, для праворозуміння необхідний, по-перше, визначений рівень правової культури, а по-друге, наявність правового мислення. Тільки за такого рівня передрозуміння можна прийти до того, що позначається як загальнозначуще розуміння права, тобто філософського, наукового або професійного право-

розуміння [17, с. 78]. Ототожнення таких категорій, як «праворозуміння» та «розуміння права», з орієнтуванням на комунікативні оцінки певних подій, що позбавлені кваліфікаційних «особливостей», може суттєво деформувати кримінальну правосвідомість як населення, так і представників влади, а також викликати необґрунтоване обурення діями правозастосувачів. Так, наприклад, близькі родичі та члени сім'ї загиблих у ДТП осіб широким розмахом не розуміють, чому винні особи звинувачуються у вчиненні необережного злочину, якщо вони умисно порушили правила дорожнього руху, і чому їх не можна вважати вбивцями та призначити довічне позбавлення волі тощо. Нерідко й можновладці під час оцінки відповідних дій називають винних у ДТП не інакше, як «вбивці за кермом», «вбивці-мажори» тощо. Звісно, такі оцінки не лише не мають нічого спільного з професійним праворозумінням, а й сприяють ототожненню різних за змістом кримінально-правових понять, коли, скажімо, терміном «убивство» будуть охоплюватись будь-які дії, що призвели до смерті іншої особи. Саме така тенденція простежується, на нашу думку, у загаданому вище законопроекті № 7064, який більше нагадує «крик душі», ніж раціональний, професійний підхід. Тому комунікативний кодекс, заснований на груповому чи індивідуальному розумінні права, на наше переконання, навряд чи можна вважати кримінальним кодексом майбутнього.

Однак з огляду на ту обставину, що системоутворюючою ознакою, яка об'єднує зазначені елементи в єдину кримінально-правову систему, є кримінальне право як матеріальна галузь, зусилля науки та законодавця з подолання кризи зосереджуються саме на цьому. Як уже зазначалося, причини кризи доктрина вбачає насамперед у застарілих методологічних засадах кримінального права. Відомо, що тривалий час у методології юриспруденції неподільно панував діалектико-матеріалістичний метод. Це стосується не лише радянського, а й частково пострадянського періоду. Так, наприклад, на думку Н.Ф. Кузнецової, методологія є системою категорій діалектичного й історичного матеріалізму, яка дає змогу дослідити та практично застосувати визнані закономірності, сутність, зміст кримінально-правової боротьби зі злочинністю [20, с. 8]. Проте з наростанням змін у постсоціалістичному суспільстві, державі та праві у деяких дослідників, за влучним висловом М.М. Марченка, «у досить прискореному темпі відбулося методологічне прозріння» [21, с. 28].

Наприклад, І.Я. Козаченко в 1998 р. зазначав: «За роки більшовицької диктатури вітчизняна школа кримінального права – одна з найсильніших у світі – ледве не втратила статус науки, перетворюючись з ідеолога та генератора прогресивних законів на сервільного коментатора правової вакханалії. <...> Зараз, коли із цією лакейською роллю покінчено <...> можна надати кримінальній юриспруденції нове життя» [22, с. 1]. Однак проміне менше 10 років – і ця ейфорія почне спадати. Більше того, суспільна думка Європи (не вся й не в усьому) почне переживати повернення примари, тобто марксизму. Беззаперечне ототожнення К. Маркса та марксизму з практикою тоталітаризму й безглуздої економічної політики в певних колах

відходить у минуле, як і безапеляційне ототожнення філософії Ф. Ніцше з ідеологією фашизму. Останнім часом широко оприлюднюються (причому в різних виданнях, у тому числі розрахованих на широке коло читачів) праці К. Маркса та Ф. Енгельса. Стає дедалі очевиднішим, що їх теорії й погляди являють собою самостійну цінність, яка потребує постійного підтвердження, і не можуть бути безкарно проігноровані [1, с. 135–136]. У сучасних умовах, коли після кінця державного соціалізму говорять про поразку марксистської правової філософії (як пише Й. Арнольд), варто подумати про те, чи зможе емансипаторська сторона цієї філософії допомогти в захисті європейських принципів правової держави шляхом використання тих сторін марксистського вчення, які дають змогу зрозуміти людину як особистість і як соціальну сутність, вказуючи на внесок права в ліквідацію відчуження та встановлення соціальної справедливості [1, с. 135]. А.Е. Жалінський, який виступає за оновлення методологічних засад кримінального права, також зазначає, що марксизм у сучасних умовах володіє великим інтелектуальним потенціалом, зокрема, для порозуміння природи та можливостей кримінального права. Звернення до теорії марксизму буде сприяти вирішенню багатьох питань кримінального права, таких як регулятивні й охоронні можливості, коло охоронюваних ним цінностей, співвідношення інтересів різних соціальних груп у сфері дії кримінального права, легітимація репресії та її наслідків, а також деяких питань техніки кримінальної правотворчості. Введення положень марксизму в структуру кримінально-правового мислення забезпечить краще розуміння сучасного соціально-економічного розвитку та створить додаткові передумови оптимізації кримінальної політики [1, с. 134].

Таким чином, стає зрозуміло, що метод матеріалістичної діалектики, який є лише засобом пізнання соціально-правових явищ, сам по собі жодним чином не провокує ні кризи методології взагалі, ні кризи кримінально-правової методології зокрема. Проблема полягала в тому, що тривалий час цьому методу з боку правлячої еліти надавався «нормативний» характер. Як слушно зазначає О.В. Сердюк, панівна доктрина у філософії науки виходила із суто нормативного бачення методології, яка задається конкретній науці ззовні, у вигляді готових процедур дослідження, що постають із праць К. Маркса, Ф. Енгельса та В.І. Леніна [23, с. 219]. Позбавлення методу діалектичного й історичного матеріалізму статусу нормативної основи кримінально-правової науки підштовхнуло науковців до згадки про добре відомі методи пізнання, а також до пошуку нових. Так, на думку С.О. Бочкарьова, позитивну роль у подоланні кримінально-правової кризи могла б відіграти метафізика, яка відповідає за цілісність і сутність, єдність та впорядкованість, сенс і порозуміння, а також кінцеві причини й цілі, знання про які сьогодні в дефіциті [24, с. 150].

На переконання В.О. Тулякова, структурно-функціональний аналіз кримінального права вимагає від сучасних дослідників не тільки зосередження на проблематиці догматичного аналізу норми (суто кримінально-правовий підхід) чи аксіологічної оцінки існування й буття норми (кримінологічний або соціологічний підхід), а й інтегративного динамічного аналізу сутності

та буття норми загалом як самоорганізованого правового явища [3, с. 258]. Тобто останнє слово вчений залишає за методом соціальної синергетики, який визначається ним як нова, постнекласична методологія, для якої розвиток є не поступовим переходом від одного впорядкованого стану до іншого, а багатократним чергуванням упорядкованого й хаотичного станів, коли динамічний (детермінований) хаос виявляється в упорядкованих структурах, а хаотичний стан здатний зумовити новий порядок (наслідок цього – закономірності соціальної самоорганізації природи, суспільства та людини) [25, с. 31–32].

Так, наприклад, вивчаючи питання кримінальної відповідальності керуючих суб'єктів за допомогою методу соціальної синергетики як напряму міждисциплінарних досліджень процесів самоорганізації в різних системах, Н.А. Єгорова доходить висновку, що цей вид злочинності можна розглядати також як наслідок самоорганізації. Зниження рівня корупційної злочинності автор пов'язує насамперед із якісними змінами самого суспільства, які є наслідком самоорганізації більш високого рівня, коли порядок із хаосу виникає спонтанно, оскільки синергетика велику увагу приділяє так званому малому (чи слабкому), проте ефективному впливу. У цьому сенсі кримінальне право – не лише не єдиний, а й не головний інструмент змін на краще. Синергетика, на думку науковця, застерігає від перебільшення ролі кримінального права як засобу протидії корупційній злочинності (особливо шляхом криміналізації таких діянь, як «корупційний фаворитизм» «корупційний протекціонізм» тощо). З великою обережністю варто ставитись до криміналізації підкупу публічних службовців, які не є посадовими особами, а також службовців приватного сектора, які не виконують управлінські функції. З огляду на те, що рівень латентності корупційної злочинності дуже високий, а принцип рівності громадян перед законом найчастіше не дотримується, не варто сподіватись на викорінення корупції також шляхом втілення в життя принципу невідворотності кримінальної відповідальності за корупційні злочини. Теза синергетики про слабкий, проте результативний вплив є контрдоказом на адресу прихильників репресивних заходів. Як зазначає Н.А. Єгорова, синергетика створює підґрунтя для стриманого оптимізму, оскільки нестабільність (хаос) розглядається як специфічна система, що минає. Тому сприймання норм міжнародного права (яке, можливо, є одним із шляхів виходу зі стану нестабільності) не має зводити нанівець правові традиції та суверенітет окремих держав [26, с. 24–26].

На наше переконання, такі висновки є дуже корисними для науки кримінального права та для вітчизняного законодавця. Проте останній обирає інший шлях, роблячи основну ставку в боротьбі з корупційною злочинністю виключно на репресивні можливості покарання, насамперед у виді позбавлення волі, і широке запозичення положень міжнародних конвенцій у зазначеній сфері на шкоду власному «кримінально-правовому суверенітету», чим здійснює власний внесок у формування кримінально-правової системи кризи, оскільки цілком зрозуміло, що подолати корупцію за допомогою таких кроків не вийде.

Водночас у сучасних умовах не втрачає актуальності інше питання – з'ясування того, чи є підстави вважати, що з виходом на методологічну «арену» інших методів пізнання (як нових, так і добре забутих старих) діалектико-матеріалістичний метод зжив себе та мусить поступитися своїми позиціями на користь більш універсальних методів дослідження соціально-правових явищ. На нашу думку, підстав для такого висновку немає. Не випадково в найсучасніших працях, присвячених основам методології науки кримінального права, цей метод, як і раніше, посідає центральне місце та вважається універсальним серед усіх методів пізнання. М.І. Панов вважає, що його застосування дає можливість аналізувати злочин і покарання в їх зв'язку та взаємозалежності з іншими соціальними й правовими явищами. Саме цей метод відкриває широкі можливості для використання досить ефективних пізнавальних процедур: сходження від абстрактного до конкретного та від конкретного до абстрактного, аналізу й синтезу, узагальнення та абстрагування, аналогій, індукції та дедукції тощо. Особливе місце в ньому посідає така пізнавальна процедура, як сходження мислення від конкретного до абстрактного з подальшим переходом від абстрактного до конкретного [27, с. 12–13].

Тобто позбавлений ідеологічної забарвленості й певного кон'юнктурно-го вектора діалектичний метод виявляється не тільки спроможним до вирішення тих чи інших завдань (хоча намагання будь-яким чином уникати використання приставки «матеріалістичний» аж ніяк не заважає сучасним авторам під час обґрунтування власної позиції посилатись на відповідні праці 1960–1970 рр.), а й, на нашу думку, цілком здатним завадити формуванню кримінально-правової системи (підсистеми) кризи. Саме завдяки діалектичному методу відбувається зворотний перехід від абстрактного до конкретного, що вкрай важливо під час криміналізації діянь. Як слушно зазначає М.І. Панов, використання абстрактних понять безпосередньо в тексті закону для забезпечення правового регулювання кримінальної відповідальності не може бути визнане ефективним, а отже, і доцільним, оскільки норми такого закону в результаті занадто високого рівня узагальнення втрачають точність, чіткість формулювань у них ознак складів злочинів. Унаслідок цього вони перетворюються на досить аморфні нормативно-правові утворення [27, с. 19]. Ігнорування можливостей діалектичного методу сприяє намаганням сучасного українського законодавця протидіяти за допомогою кримінально-правових приписів не певним, чітко визначеним діянням, а тим чи іншим явищам, завдяки чому в кримінальному законі з'являються такі поняття, як тероризм, корупція, домашнє насильство, пропонується визнати злочинами екстремізм, сепаратизм, колабораціонізм тощо, які не можуть бути криміналізовані за визначенням, а також порушенню системних зв'язків і залежностей норм кримінального права, на що ми вже звертали увагу [28].

Однак так чи інакше заклики до оновлення методологічних засад, з одного боку, і демонополізація (роздержавлення) методології – з іншого, зрештою призвели до того, що в юриспруденції запанував методологічний

плюралізм (у площині якого, до речі, не заперечується й використання діалектичного методу) з неоднозначним ставленням до нього.

Так, наприклад, О.Ф. Скакун досить високо оцінює можливості використання різних методів, оскільки це дає змогу «знайти загальний знаменник, наявність якого й забезпечує прогрес наукового знання за рахунок прибирання їх сильних сторін» [25, с. 30]. Аналогічної думки дотримується Ю.М. Оборотов, який вважає, що розмаїття підходів свідчить про перехід методології юриспруденції на новий рівень розвитку. Чим більше підходів пропонує методологія під час осягнення об'єкта, тим ширші можливості для його багатогранного аналізу юридичною наукою та тим вища ефективність наукових досліджень права й держави [17, с. 86]. На переконання В.В. Сорокіна, навпаки, «ідейна всеїдність плюралістичної методології вироджується в абсолютну порожнечу та демагогію, у певний спеціалізований вагон для тих, хто палить і не палить одночасно. Коли нормою стають усі норми. Навіть ті, що взаємовиключають і взаємозаперечують одна одну» [29, с. 62]. Негативне ставлення до методологічного плюралізму В.І. Павлов пояснює бажанням, яке живе в нас, до уніфікації, приведення позицій до однієї панівної, що, вірогідно, є інерцією радянського етапу розвитку науки [30, с. 137].

Однак, як уявляється, справа полягає не в «бажанні до уніфікації позицій» та не в критиці методологічних поглядів і підходів, а в тому, щоб у пошуках «нової» методології пізнання права вкотре не допустити політичної кон'юнктури й зумовлених нею методологічних крайнощів [21, с. 29]. З одного боку, методологічний плюралізм безумовно збагачує науку та в цьому сенсі є цілком позитивним явищем, а з іншого – пошуки загального знаменника, про який згадує О.Ф. Скакун, фактично унеможливаються. За всіх недоліків методологічний монізм вимагав від учених більш виважених рішень без різких революційних перетворень і небезпеки втратити те цінне, позитивне, що накопичувалося століттями. Набувши статусу нової методології сучасності, методологічний плюралізм дуже легко може перетворитися на свою крайність – методологічний анархізм. Проте справжня небезпека, на нашу думку, виникає тоді, коли різноманітні здобутки плюралістичної методології, які подекуди є взаємовиключними, одночасно впроваджуються в кримінально-правову матерію. Особливо це стосується тих питань, які не отримали законодавчого визначення, зокрема, поняття кримінальної відповідальності, поняття об'єкта кримінально-правової охорони (об'єкта кримінального правопорушення), поняття причинного зв'язку тощо.

Продемонструємо зазначену тезу на прикладі об'єкта. В епоху незалежності подолання кримінально-правової кризи логічніше було розпочати з активної критики теоретичного спадку радянського періоду, хоча, як слушно зазначають автори колективної монографії «Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції», перехід від методологічного монізму до методологічного плюралізму зовсім не вимагає відмови від здобутків радянської юриспруденції [31, с. 472]. Оскільки наріжним каменем вітчизняної доктрини є вчення про об'єкт злочину, насамперед дісталось саме йому. Усі

досягнення радянської кримінально-правової науки в цьому питанні, витрачені нею зусилля щодо дослідження феномена суспільних відносин та їх результати були відкинуті з незвичайною легкістю. Фундаментальні праці, присвячені об'єкту злочину, були визнані наскрізь заідеологізованими, а їх автори проголошені заручниками апіорних та абстрактних штампів і шаблонів, які тривалий час упроваджувалися в юридичну науку [32, с. 5]. Кримінально-правова література буквально наводнилася «новими» підходами до визначення поняття об'єкта. Його почали пов'язувати з правовими благами, соціальними цінностями, людиною, певною соціальною спільнотою, соціальною оболонкою, правами й свободами громадян тощо. Не вдаючись до полеміки, зазначимо головне: концепція «об'єкт – суспільні відносини» була серйозно розхитана, а замість неї фактично нічого не створено. У виданнях останніх років, присвячених проблемам кваліфікації тих чи інших злочинів, про об'єкт або взагалі не згадується, або це робиться мимохідь, віддаючи данину традиції, або здійснюються спроби «про всяк випадок» згадати все [33, с. 56, 59, 63, 73]. Багато розробок у межах учення про об'єкт, які мали суто прикладний характер, на жаль, віддані забуттю. Наприклад, сьогодні абсолютно незрозуміло, за якими критеріями варто проводити розмежування між складним одиничним багатоб'єктним злочином і множинністю злочинів (особливо в умовах повної розбалансованості санкцій), підлягають чи ні кримінально-правовому захисту інтереси однієї зі сторін у злочинному або іншому антисоціальному відношенні тощо. Говорити про можливість уніфікації правозастосовної практики в таких умовах, на жаль, не доводиться. Зрештою, у кримінально-правовій літературі здійснюються спроби примирити всі наукові позиції щодо поняття об'єкта злочину та легалізувати їх під егідою комплексного підходу [34, с. 72]. Така «безпринципність» зрештою приводить до того, що об'єкт поступово втрачає свій статус необхідного елемента складу злочину (хоча це суперечить як доктринальним, так і законодавчим положенням щодо підстави кримінальної відповідальності). І це при тому, що зв'язок між ним та суспільною небезпекою є генетичним (принаймні на сьогодні). Останнім часом з'являються дослідження, у яких питання щодо об'єкта злочину прямо ігнорується або стверджується, що деякі злочини можуть бути безоб'єктними.

Так, наприклад, Л.М. Абакіна-Пілявська пропонує декриміналізувати всі види причетності до злочину, передбачені Особливою частиною КК України, доповнити Загальну частину КК України ст. ст. 311 (причетність до злочину), 312 (види причетності до злочину) 313 (кримінальна відповідальність причетних до злочину) та кваліфікувати причетність до злочину за відповідною частиною ст. 312 (залежно від виду причетності – приховування, придбання, отримання або збут майна, здобутого злочинним шляхом, потурання злочину, недонесення про злочин) та тією статтею (частиною статті) Особливої частини КК України, яка передбачає відповідальність за закінчений основний (попередній) злочин [35, с. 239–240]. Зрозуміло, що за такого підходу причетні до злочину особи ні на що не

посягають. На відміну від співучасників, вони не переслідують мету досягнення з особою, яка вчиняє той чи інший злочин, єдиного злочинного результату. Декриміналізація діянь особи за ст. ст. 396, 198, ч. 3 ст. 243 КК України, які заподіюють шкоду правосуддю, власності та довкіллю відповідно, робить причетність до злочину безоб'єктним діянням. У свою чергу Д.Г. Михайленко, аналізуючи об'єкт злочинів у сфері службової діяльності, доходить висновку, що незаконне збагачення не має власного безпосереднього об'єкта. На його переконання, об'єкт цього діяння охоплює безпосередні об'єкти всіх корупційних злочинів публічного сектора, передбачених як розділом XVII, так і іншими розділами Особливої частини КК України [36, с. 570]. Такий підхід у підсумку перетворює незаконне збагачення на безоб'єктний злочин та сприяє появі «нових» уявлень щодо підстави кримінальної відповідальності.

Виникає досить парадоксальна ситуація. Щире бажання визначитися в тому, що саме має охоронятися нормами кримінального права, і подолати кризу цієї галузі (нагадаємо, що саме така невизначеність розглядалася А.Е. Жалінським, В.О. Туляковим та іншими вченими як детермінанта зазначеної кризи) в умовах методологічного плюралізму призвело до того, що об'єкт фактично втратив свій статус необхідного елемента складу злочину. На тлі інтеграційних прагнень України цей факт залишається майже непоміченим, адже західна кримінально-правова доктрина поняттям «об'єкт злочину» не оперує та як обов'язковий елемент складу злочину його не розглядає. Питання про вади чи переваги такого підходу також нікого не цікавить. За цих умов виникає спокуса поступитися й іншими постулатами. Так, наприклад, подекуди пропонується абстрагуватися від такої «дрібниці», як наявність діяння як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони, і його презюмувати [36, с. 570–571]; затримати й засудити тих чи інших осіб, які мають особливий кримінальний титул («крадій», «у законі» тощо), що свідчить про вчинення злочинів у минулому; позитивно вирішити питання про можливість визнання особи винуватою несудовими органами, зокрема прокурором, і наділити останнього правом порушення питання щодо застосування спеціальної конфіскації [37] тощо. Ну як при цьому не згадати знамените Шараповське висловлювання: «Якщо закон один раз зім'яти, потім другий, а зрештою почати ним дірки в слідстві затицати, як нам із тобою буде завгодно, то це не закон буде, а обушок»? Остаточній реалізації подібних пропозицій заважає вітчизняний законодавець, який поки що сповідує концепцію «кримінального права діяння». Із цього виникає теза про «нестачу можливостей», компенсувати яку намагаються шляхом конституювання такого поняття, як кримінальність суб'єкта (індивідуальна кримінальність особистості, кримінальний статус особистості, небезпечний стан особистості, небезпечна активність суб'єкта) [3, с. 260–261], передбачивши можливість застосування певних превентивних заходів, насамперед превентивного ув'язнення.

Тобто з наведеного постає, що подоланню кризи галузі заважає саме кримінальне право, його основні принципи та постулати, скасування яких

відкриє широку дорогу правозастосувачу, що й дасть змогу вирішити проблему злочинності. Такі заклики неодноразово лунали впродовж усієї новітньої вітчизняної історії, якій навіть відомі спроби реалізувати цю ідею. Чого тільки вартий у цьому сенсі Кримінальний кодекс УРСР 1927 р., ст. 5 якого передбачала можливість застосування в повному обсязі «заходів соціальної оборони судово-поправного характеру» (цей законодавчий акт поняття покарання не використовував) до осіб, які є небезпечними своїм зв'язком зі злочинним оточенням або своєю колишньою злочинною діяльністю. Наслідки такого кроку дуже добре відомі, а твердження про те, що суспільство та влада якісно змінилися і цей інструмент буде використовуватись виключно щодо потенційних чи професійних злочинців, є не більше ніж ілюзією, не говорячи вже про те, що більшості злочинів проти держави, авторитету її органів, деяким злочинам проти громадської безпеки тощо притаманна певна політична й ідеологічна забарвленість.

До речі, запропоноване антропологічною школою розуміння злочинності як виключно біологічного явища зі зміщенням акцентів у боротьбі з ним із покарання на превентивні заходи безпеки та з радикальним переглядом найважливіших принципів і традиційних засад кримінального права піддається критиці не лише у вітчизняній літературі, де подібна практика визнається такою, що суперечить принципам правової держави та загальній історичній тенденції кримінального права до пом'якшення репресії, а й у літературі тих країн, де можливість репресії без злочину передбачена на законодавчому рівні. Так, наприклад, аналізуючи сучасну німецьку практику застосування превентивного ув'язнення з огляду на вимоги ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Д. Байер зазначає, що хоча Федеральний Конституційний Суд і Європейський суд з прав людини загалом не заперечують можливість існування попереднього ув'язнення, проте все-таки постійно звертають увагу то на відсутність каузального зв'язку між вироком (попереднім) і наступним подовженням превентивного ув'язнення (німецьке кримінальне законодавство пов'язує можливість застосування превентивного ув'язнення з попереднім вчиненням діянь, за які особу вже двічі засуджували до позбавлення волі на строк не менше 1 року, або якщо за одне чи декілька діянь до вчинення нового діяння особа відбула покарання у виді не менше 2 років позбавлення волі), то на те, що превентивне ув'язнення з метою попередження вчинення злочину допускається лише в тому випадку, якщо загроза його вчинення досить конкретна та специфічна, а таке припущення встановлювалось у перевірених справах лише дуже рідко [38, с. 14, 15].

Згідно з пп. «а» п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод законне ув'язнення особи допускається тільки після засудження її компетентним судом. Що ж стосується подовження превентивного ув'язнення, то воно може здійснюватись і без вироку. Більше того, звільнення відбувається не автоматично, а на розсуд суду, який може й не визнати цей захід виконаним. Європейський суд з прав людини в одному зі своїх рішень зазначає, що в разі відповідного наступного подовження

превентивного ув'язнення не йдеться про винесення вироку (засудження) у розумінні пп. «а» п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки це поняття передбачає встановлення вини злочинця, натомість наступне подовження превентивного ув'язнення не містить такого встановлення вини [38, с. 14–15]. Однак та обставина, що превентивне ув'язнення казуїстично йменується не покаранням, а заходом виправлення та безпеки, суті справи не змінює – йдеться про застосування репресії без вчинення злочину, що ставить під сумнів легальний характер насильства, яке застосовується державою. Викликає певні сумніви також обґрунтованість матеріальних підстав застосування превентивного ув'язнення. Згідно з п. 3 ч. 1 § 66 Кримінального кодексу Федеративної Республіки Німеччина в такій якості виступає загальна оцінка особи та вчинених діянь, яка показує, що внаслідок своєї схильності до вчинення значних караних діянь, унаслідок яких потерпілим заподіюється тяжка моральна, фізична чи серйозна матеріальна шкода, вона є небезпечною для суспільства. Оцінка такої схильності цілком залежить від розсуду суду, що безперечно може створювати певні підґрунтя для зловживань.

Зазначені обставини дають змогу стверджувати, що запозичення такого досвіду навряд чи є доцільним. Куди більш значущим, на нашу думку, є постулат, сформульований ще М.С. Таганцевим: «Діяння твої хай судять люди, а помисли єдиний бачить Бог», – який справді може вважатися справжнім здобутком цивілізації. До речі, професор М.С. Таганцев комуністичну ідеологію не сповідував і дієвість власного постулату з її маніхейством жодним чином не пов'язував.

Сучасна правова методологія, у тому числі кримінально-правова (цілком можна погодитися з М.І. Пановим у тому, що наука кримінального права не створює самостійну методологію [27, с. 1]; проте, як слушно зазначає Ю.М. Оборотов, об'єктом методології є ставлення юридичної науки до права й держави [17, с. 75]. Якщо методологія визначає взаємодію об'єкта дослідження та юридичної науки, то це стосується різних юридичних наук; у цьому плані можна говорити також про методологію кримінального права), не обмежується певною сукупністю методів пізнання, включаючи в себе як різні методологічні підходи (антропологічний, герменевтичний, порівняльно-типологічний, соціокультурний), що визначають принципову методологічну орієнтацію наукового дослідження, намічають ракурс вивчення об'єкта [25, с. 29–30], так і світоглядні фундаментальні теорії [39, с. 515]. Тобто її структурним елементом є певні типи праворозуміння. Тому майже всі згадані вище автори, які пропонують ті чи інші шляхи подолання кримінально-правової кризи, аргументують свої висновки, засновуючись на певній теорії права. Так, наприклад, В.О. Туляков, спираючись на природно-правову теорію в межах антропологічного підходу, намагається довести, що основною метою Кримінального кодексу України має стати правове забезпечення охорони прав і свобод потерпілого від злочину. Інші діяння повинні бути декриміналізовані, переведені в розряд кримінальних проступків або порушуватися за скаргою потерпілих

(у тому числі держави чи інших соціальних спільнот). Учений зазначає: «Головна ідея зводиться до такого: Кримінальний кодекс України має бути виписаний не стільки для правозастосувачів і правопорушників, скільки для потерпілих» [11, с. 212].

Позиції А.Е. Жалінського, Я.І. Гілінського, Н.О. Савінової, О.М. Костенка тяжіють до соціологічної теорії, яка націлена на пошук витоків права в суспільстві, коли законодавець не створює нову норму, а лише виявляє, фіксує її після того, як вона вже склалася на практиці. Отже, не держава, а кожен суб'єкт як частка соціуму формує своє право. Тому, на думку А.Е. Жалінського, методологічною підставою науки кримінального права повинні визнаватися елементи суспільної, групової чи індивідуальної свідомості, які відображають ставлення суб'єкта до фундаментальних суспільно важливих цінностей. Виявлення й фіксація цих елементів може здійснюватися або за рахунок комунікативних можливостей (Н.О. Савінова), або за рахунок дослідження законодавцем і судом морального «ринку діянь» (О.М. Костенко).

Спираючись на соціологічну теорію права в межах аболіціоністського підходу, А.Е. Жалінський, Я.І. Гілінський та інші вчені проголошують як концептуальну ідею якщо не скасування кримінального покарання, насамперед у виді позбавлення волі, то хоча б його мінімізацію в правозастосовній практиці.

Як відомо, ні антропологічний, ні соціологічний напрям не є новелою кримінально-правової науки. Ці напрями добре знайомі та завжди актуалізуються в так звані транзитивні (перехідні) періоди існування суспільства. Однак сьогодні на тлі активної боротьби з позитивізмом, яка розгортається під гаслом руйнації нормативної усталеності кримінально-правових досліджень (хоча цілком зрозуміло, що реалізація цієї тези в підсумку обов'язково призведе також до руйнації нормативної усталеності кримінального права) та ідеалізації певних сторін антропологічної чи соціологічної школи, помноженої на ідею щодо необхідності узгодження національного кримінального законодавства з європейськими стандартами, виникає небезпека іншої крайності – повного ігнорування ролі позитивного права, яке існує в суспільстві, що не лише не сприяє подоланню кризи, а й здатне суттєво її поглибити. Така ситуація насамперед позначається на розумінні права населенням. Якщо будь-які законодавчі приписи – це не право, а акти державного свавілля, то правомірність їх порушення завжди можна обґрунтувати, особливо в умовах глибокої інституціональної кризи, коли ефективність тих чи інших норм не підтверджується відповідною діяльністю правоохоронних структур.

Заради справедливості варто зазначити, що подекуди «інфляційні» процеси у сфері кримінальної юстиції провокує сам законодавець. Можна цілком погодитися з В.О. Навроцьким у тому, що повідомлення про порушення кримінальної справи вже не викликає хвилювання в пересічного громадянина. Однак, на наше переконання, такій ситуації сприяє насамперед чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК

України), який передбачає максимально спрощений початок досудового розслідування, коли слідчий, прокурор невідкладно, проте не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення (фактично будь-яких за змістом, наприклад: «Нам відомо про існування терористичної організації, яка може здійснювати свою діяльність у сфері освіти, культури та засобів масової інформації та причетна до створення низки середніх шкіл у м. Києві та Одесі. Просимо розпочати досудове розслідування»). Цього, як виявляється, цілком достатньо, щоб зареєструвати таке звернення та розпочати досудове розслідування за ст. 2585 «Фінансування тероризму» КК України) про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. У підсумку більшість проваджень (понад 90%) здійснюються за фактом, без особи та повідомлення про підозру. Найчастіше такі провадження закінчуються їх закриттям і не мають судової перспективи, у зв'язку із чим вони не викликають особливих хвилювань не лише в пересічних громадян, а й у посадових осіб. Водночас варто зазначити, що така практика має колосальний корупційний складник, що дає змогу шантажувати фігурантів справи розпочатим кримінальним провадженням. Не випадково в певних колах такий підхід отримав назву бізнес-проекту. Спроби законодавця вплинути на ситуацію шляхом встановлення максимально можливих строків досудового розслідування без повідомлення особи про підозру (згідно зі ч. 2 ст. 219 КПК України в редакції від 3 жовтня 2017 р. вони складають 6, 12 та 18 місяців залежно від категорії кримінального правопорушення) заслуговують на підтримку, хоча й не здатні суттєво її змінити.

Безсумнівно, «сучасний український позитивізм» заслуговує на критику. За даними українських новин, у 2017 р. до Верховної Ради України було внесено 2 363 законопроекти та прийнято 162 закони. Для порівняння: до вищого законодавчого органу Італії було внесено понад 600 законопроектів, а у Швейцарії – 5. Як слушно зазначає Ю.М. Оборотов, різке збільшення кількості законодавчих актів у правовій системі України – це свідчення нерозуміння законодавцем того, що існують критичні межі законодавчої маси, які неприпустимо переходити [40, с. 277]. У вітчизняній юридичній літературі таке явище розглядається як зловживання правом на правотворчість [41].

Зазначена тенденція стосується також Кримінального кодексу України, у який за часи його існування (з 2001 р.) було внесено декілька сотень змін і доповнень, у зв'язку із чим у кримінально-правовій літературі наголошується, що сьогодні кримінальне законодавство України зіткнулося з реальною загрозою його неконтрольованого й безсистемного реформування, результатом чого цілком може стати його подальше «захарщення» науково необґрунтованими і не виправданими життям положеннями [51]. Така надмірна та здебільшого абсолютно необґрунтована «активність» законодавця сприяє популярності ідей «неопозитивістського» напрямку.

Однак кримінально-правовий позитивізм – це не тільки та не стільки зловживання правом на правотворчість, скільки якісні й, найголовніше, стабільні кримінально-правові приписи, які забезпечують усталеність соціуму, утримання його на цивілізаційних рейках, запобігання скочуванню в безодню аномії та невизначеності. Саме вони надають певної величі кримінальному праву, що полягає у вірності традиціям, насамперед вітчизняним, в усталеності до кон'юнктурних коливань, у відшліфованих віками принципах і конструкціях, в основних функціях, що кристалізувалися століттями, в апробованих багатолітньою практикою методах вирішення кримінально-правових конфліктів. В.Я. Тацій, В.І. Борисов та В.І. Тютюгін справедливо зазначають: «Вітчизняне кримінальне право пройшло тривалий шлях від звичайного права й статутів княжого періоду до сучасних нормативно-правових засобів забезпечення належного функціонування суспільних відносин. У незалежній Україні воно виконує важливе завдання, у якому синтезована й формалізована реакція суспільства та держави на злочин – найбільш небезпечне для інтересів особи, суспільства й держави діяння. І в цьому сенсі кримінальне право може претендувати на те, щоб вважатися явищем цивілізації та культури» [42, с. 4].

Широкомасштабна ревізія усталених понять, яка найчастіше має суто ідеологічне підґрунтя, механічні запозичення кримінально-правового матеріалу не тільки із законодавства інших країн, а й із законодавства країн інших правових систем, сліпа імплементація положень міжнародних конвенцій, перманентні зміни національного кримінального законодавства, зумовлені не об'єктивною необхідністю, а бажанням негайно закрити фінансові дірки, відсутність якої-небудь стратегії розвитку кримінально-правової галузі цілком здатні створити ситуацію, коли замість величі з'являється її антипод у вигляді порушення основоположних принципів, на яких побудоване кримінальне право, системних зв'язків і залежностей його приписів, що у свою чергу потягне істотне зниження ефективності засобів кримінально-правового впливу на злочинність [41]. Подібні законодавчі кроки, пов'язані з використанням вітчизняного кримінального права як розмінної монети під час вирішення питань політичного, економічного та іншого характеру, не лише не узгоджують кримінальну галузь з українською соціальною реальністю, а й створюють певне підґрунтя для формування кримінально-правової системи кризи, яка характеризується повною розбалансованістю зусиль у протидії злочинності з боку законодавця, який останнім часом переймається виключно проблемами «європеїзації» КК України, водночас роблячи основну ставку на «тотальну» криміналізацію та репресивні можливості покарання, насамперед у виді позбавлення волі, доктрини, яка корінь зла вбачає в позитивістських засадах кримінального права та пов'язує майбутнє останнього виключно з «неопозитивістським» праворозумінням, ідеалізуючи ті чи інші його сторони та видаючи це за певні «проривні» ідеї, а також правозастосувача, який майже не сприймає чергові законодавчі новації (модернізацію IV та XVII розділів Особливої частини КК України, доповнення Загальної частини КК України

розділом XIV1, ст. ст. 961, 962 тощо навряд чи можна розглядати як довгоочікуваний на практиці інструментарій) та остаточно заплутався (особливо в умовах сьогодення) у питанні про те, як саме треба приймати рішення – за законом чи за справедливістю.

Ідеалізація можливостей антропологічного й соціологічного праворозуміння, що, на думку деяких авторів, буде сприяти подоланню кримінально-правової кризи, відбувається за декількома напрямками. Перший – переорієнтація вітчизняної правової (у тому числі кримінально-правової) системи на людиноцентристську ідеологію. Як основний аргумент при цьому використовується теза про необхідність узгодження вітчизняного кримінального законодавства з європейськими стандартами й цінностями. Законодавець, звісно, підхоплює цю ідею, починається інтенсивна руйнація старої та, безумовно, «реакційної» нормативної бази, яка забезпечувала примат суспільних інтересів перед приватними. Конституції незалежних пострадянських держав проголошують людину, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України), а кримінальні кодекси деяких країн (Росії, Вірменії), дотримуючись європейських стандартів, переміщують злочини проти життя й здоров'я особи на перше місце в системі Особливої частини. Як своє пріоритетне завдання правове забезпечення охорони прав і свобод людини й громадянина проголошує також КК України (ч. 1 ст. 1). Антропологічний підхід продовжував набирати оберти, витискуючи з вітчизняної кримінально-правової доктрини будь-які етатистські прояви. А.І. Бойко справедливо зауважує: «Відхрещуючись від оскаженілого класового підходу попереднього режиму, нові оракули ведуть суспільство в іншу крайність, абсолютизують особистість і приватний інтерес, хоча «славоправіє» індивідів не таке вже й необразливе – воно атомізує суспільство, дезорганізує систему управління, робить обивателя беззахисним перед насиллям і пороками» [44, с. 57].

Проте внаслідок огульного «окумиротворіння» прав і свобод людини революції, на жаль, не відбулося. Більше того, з'ясувалося, що забезпечити належний захист найвищої соціальної цінності абсолютно неможливо в умовах, коли державні інституції є слабкими та недієздатними. Як вважає В.І. Борисов, тільки в суспільстві, де забезпечені соціальна стабільність, державний порядок і безпека, суспільна згода, можливе реальне забезпечення захисту особистих, фізичних і духовних прав людини й громадянина [45, с. 227]. Крім цього, з'ясовується, що та ж Європа дотримується також інших «стандартів». Так, наприклад, Кримінальний кодекс Бельгії передбачає відповідальність за злочини проти життя особи тільки у восьмому розділі, а Кримінальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина – у шістнадцятому. Поступово стає зрозуміло, що сама по собі зміна пріоритетів в об'єктах кримінально-правової охорони принципово нічого змінити не здатна. Це цілком справедливо, як зазначають автори першого тому «Енциклопедії кримінального права», оскільки ступінь захищеності того чи іншого об'єкта визначається в підсумку не місцем розташування того

або іншого злочину в системі КК України, а якістю відповідної норми (об'єктивністю диспозиції в описі діяння та об'єктивністю санкції в оцінці його суспільної небезпеки) і вдосконаленістю практики її застосування [45, с. 227].

Однак, на наше переконання, сутність проблеми лежить у ще глибшій площині. Ю.М. Оборотов підкреслює: «Якщо для західних цінностей визначальними цінностями правової культури є особа, честь, порядок, нормативність, суспільне благо, то вітчизняна правова культура засновується на колективності, гідності, справедливості, почутті обов'язку. Тому зрозуміло, чому використання принципу верховенства права не може змінити своєрідність ієрархії правових цінностей у нашій правовій культурі. Суспільна безпека в правовому менталітеті народу України залишається визначальною порівняно з безпекою індивіда. Незважаючи на спроби законодавця будувати правові цінності на підставі суб'єктивного права, як і раніше помітний пріоритет юридичного обов'язку, який є найголовнішою правовою цінністю нашої правової культури» [40, с. 276–277]. У цьому сенсі досить показовою є думка професора Л.Е. Владімірова, висловлена більш як століття тому під час оцінки нового кримінального законодавства країн Західної Європи: «Новітні кодекси не несуть нічого нового в суттєвих основах кримінального законодавства, хоча містять технічні покращення та відображають успіхи гуманізації всієї справи кримінального правосуддя в дрібницях. Кримінальне законодавство занадто тісно пов'язане із цілим соціальним устроєм, щоб у його системі самостійно змогли з'явитися зміни в основних засадах» [46, с. 386]. А за справедливим зауваженням О.Ф. Кістяківського, процес розвитку й видозмінення кримінального права є процесом органічним, тобто здійснюваним за незмінними законами, що притаманні природі людських спільнот. Він не самостійний у тому сенсі, щоб кримінальне право розвивалося та видозмінювалося саме по собі та саме для себе, проте підлеглий, оскільки розвиток і видозмінення кримінального права є наслідком розвитку й видозмінення різноманітних суспільних і приватних відносин, а також світогляду людини як істоти суспільної [47, с. 120].

Тому зрозуміло, що абсолютно новий «антропологічний» чи «соціологічний» кримінальний кодекс, заснований на чужих правових цінностях, навряд чи здатний миттєво змінити вітчизняну правову культуру. Більше того, у сучасній кримінально-правовій науці наголошується на тому, що настав час переосмислити деякі аспекти доктрини прав і свобод людини з метою переходу від доктрини індивідуалізму та встановлення гарантій для окремого індивіда до доктрини громадської безпеки; що користування основними правами й свободами може породжувати зло, завдаючи шкоди соціальним ідеалам і деформуючи культурні цінності; що необхідність постійного забезпечення та охорони прав особи не повинна перешкоджати державі виконувати свої функції, у тому числі примусового характеру, які можуть обмежити права особи тощо [48]. Заради забезпечення громадської безпеки подекуди пропонується обмежити принцип презумпції

невинуватості, перекласти тягар доказування на підозрюваного (обвинуваченого) тощо [49].

У будь-якому разі стає абсолютно зрозумілим, що без забезпечення розумного балансу між інтересами особи, суспільства й держави подальший розвиток як кримінально-правової системи загалом, так і її системоутворюючого складника – кримінально-правової галузі – є неможливим.

Ідеалізація можливостей антропологічного праворозуміння пов'язана ще з однією тезою: пунитивна юстиція себе зжила, необхідне її переведення на так звані рестаративні рейки, а основним методом вирішення кримінально-правових конфліктів повинен стати диспозитивний метод. З початку 2000-х рр. у вітчизняній науці кримінального права досить чітко простежується тенденція до зміни статусу потерпілого з кримінально-процесуального на матеріально-правовий. Потерпілий визнається повноцінним суб'єктом кримінальних правовідносин, наділяється досить широким обсягом прав, його думка не просто враховується, а стає визначальною під час вирішення питання про звільнення винного від кримінальної відповідальності. Цю ідею підхоплює також Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р., де суттєво розширений перелік кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення (ст. 477), конституйована угода про примирення між потерпілим і підозрюваним, обвинуваченим (ч. 1 ст. 468) тощо. Не заперечуючи загалом можливість використання диспозитивних засад під час вирішення кримінально-правових конфліктів, варто особливо підкреслити ту обставину, що кримінальне право є публічною галуззю з яскраво вираженим імперативним характером. Потерпілий із тих чи інших мотивів може пробачити злочинцю все. Однак наскільки благородним цей жест є для окремої людини, настільки непродуманим і небезпечним він є для держави, яка визначає в інтересах суспільства, яка саме поведінка є злочинною та кримінально караною. Безбережне проникнення диспозитивних засад у кримінально-правову матерію може не тільки позбавити потерпілого необхідного захисту (досить згадати поширене в практиці до 2012 р. посилання на наявність цивільно-правових відносин між винними та потерпілим як на підставу для відмови в порушенні кримінальної справи; ніщо не заважає закривати кримінальні провадження за цими ж підставами також за КПК України 2012 р.), а й відкинути кримінальне право до його витоків – головини та Руської правди, повністю позбавивши самостійності і власного предмета правового регулювання. Як зауважує О.І. Бойцов, незважаючи на те, що визрівання в кримінальному праві публічних засад потребувало настільки тривалого часу, саме зумовлений лібералізацією й демократизацією суспільства процес «повернення» приватноправових засад спричинив проникнення в практику не заснованих на кримінально-процесуальному законодавстві ідей позовного кримінального провадження [50, с. 30, 33, 35]. Тому неконтрольоване розширення приватноправових засад навряд чи можна розглядати як магістральний напрям розвитку кримінально-правової галузі. До того ж, як зазначається в сучасній кримінологічній літературі, злочинність стрімко зростає прак-

тично в усіх країнах світу [9, с. 520], незважаючи ні на передбачену законодавством деяких держав «багатоколіїність» кримінального права, ні на кардинальне підвищення ролі потерпілого в кримінальному судочинстві.

Другий напрям ідеалізації можливостей антропологічної й соціологічної школи, який у підсумку повинен подолати кризу кримінального права, — це теза про необхідність обов'язкового розмежування таких понять, як право та закон. Це питання розглядалося нами окремо, зроблено висновок про те, що сучасна правова наука не пропонує чітких критеріїв розмежування зазначених понять, унаслідок чого право найчастіше ототожнюється з іншими соціальними регуляторами (моральнісними постулатами, традиціями, звичаями тощо), що призводить до певних негативних наслідків; також кримінальне право не може бути іншим, ніж позитивістським, оскільки злочинність і караність діяння встановлюються виключно законодавцем [51, с. 116–124]. У юридичній літературі цілком слушно зазначається, що проблема розмежування права й закону, особливо в площині правозастосування, найчастіше є невирішальною не тільки в країнах із несталою демократією, а й у країнах, де демократичні інститути досить розвинені. Однак, незважаючи на ці «дрібниці», не лише доктрина, а й законодавець продовжують абсолютизувати зазначену тезу будь-якого «неопозитивістського» праворозуміння. Навіть нова редакція ст. 129 Конституції України (згідно із законом від 2 червня 2016 р.) під час визначення основних засад судочинства, на відміну від КПК України (п. 2 ч. 1 ст. 7, ст. 9), не згадує про законність, закріплюючи положення, відповідно до якого суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним і керується верховенством права (у попередній редакції «судді при здійсненні правосуддя незалежні та підкорюються лише закону»).

Такий підхід фактично надає зелене світло для відходу суду від «букви» закону та вирішення питання щодо злочинності й караності діяння на власний розсуд. За умови відсутності надійних критеріїв розмежування права й закону (справедливість, про яку найчастіше згадується, є складником моралі, а тому суб'єктивною категорією; «всезагальна справедливість» є не більш ніж фікцією, яку майже неможливо визначити, а намагання сучасних дослідників підсилити емоційне підґрунтя справедливості вказівкою на її кричущу несумісність зі змістом закону [52, с. 135] об'єктивності цьому критерію не додають) це цілком може призвести до повного свавілля судової влади. Проте застереження деяких авторів про те, що суд може відійти від «букви» закону, однак має робити це «надзвичайно обережно, наводячи належну й ґрунтовну мотивацію» [52, с. 138], навряд чи здатне цьому завадити.

Варто зазначити ще одну обставину. Принцип *nullum crimen sine lege* є основним елементом доктрини верховенства права, який був закладений ще А. Дайсі. Абсолютизація тези про нетотожність права й закону у своєму логічному завершенні так чи інакше приведе до вирішення питання щодо злочинності та караності діянь поза кримінальним законом, що свідчить про наявність певних внутрішніх суперечностей доктрини верхо-

венства права. Деякі дослідники стверджують, що ця доктрина подекуди допускає відхід від принципу *nullum crimen sine lege*, посилаючись на практику Нюрнберзького та Токійського трибуналів [50, с. 133–135]. Однак практика цих трибуналів є винятком, який не знав і не знає аналогів у світовій історії. Посилання ж на виняток під час формулювання правила навряд чи можна визнати методологічно обґрунтованим, як і посилання на практику нових режимів щодо представників режимів попередніх, де діє не стільки доктрина верховенства права, скільки доктрина права переможної сторони. Реалізація тези щодо нетотожності права й закону в умовах української реальності приведе до того, що порушення будь-якої кримінально-правової норми, з одного боку, можна буде обґрунтувати її несправедливістю (ст. 212 – навряд чи в країні знайдеться людина, яка вважає чинну систему оподаткування справедливою; ст. 354 – лікарі та вчителі, які завдяки примітці до ст. 45 КК України потрапили до кола корупціонерів, також не вважають свою заробітну плату справедливою; ст. 222 – не є справедливою також тарифна політика, у зв'язку із чим населення вимушене правдою й неправдою отримувати субсидії), а з іншого – визнати злочиним будь-яке діяння за принципом, наприклад, революційної доцільності, фактично легалізуючи аналогію. Однак питання про те, наскільки такі заходи здатні оптимізувати вітчизняну кримінально-правову систему, залишається відкритим. Зазначимо також, що жодна країна у світі ще не відмовилася від свого кримінального законодавства, залишаючи мрії «неопозитивістського» праворозуміння в статусі заповітних.

Зрештою, третій, «проривний», напрям, що заснований на «надможливостях» антропологічного й соціологічного праворозуміння, – це теза про кримінальне право без покарання, оскільки саме велика кількість обвинувальних вироків розглядаються багатьма дослідниками як основна детермінанта галузевої кризи.

За даними Міжнародного центру тюремних досліджень, кількість позбавлених волі в Україні в 2017 р. складала 60 771 особу. Ця цифра, яка підтверджується й даними Міністерства юстиції України, загалом корелює з відповідною кількістю ув'язнених у провідних країнах Європи. Так, наприклад, у Німеччині в 2017 р. в місцях позбавлення волі перебувало 64 397 осіб, у Франції – 69 375 осіб, в Італії – 54 195 осіб, в Іспанії – 60 799 осіб, у Великобританії – 85 639 осіб, у Польщі – 70 951 особа, хоча населення деяких із цих країн подекуди вдвічі перевищує населення України (так, наприклад, кількість населення Німеччини складає 85 млн осіб). Така ситуація дає підстави для певних сумнівів щодо того, що сучасна українська кримінально-правова криза викликана надмірним застосуванням кримінального покарання у виді позбавлення волі.

Однак більш цікаве інше питання: чи можливо взагалі позбавити кримінальне право каральних властивостей, пов'язавши його майбутнє з виключно рестаративним потенціалом?

Як уже зазначалося, кримінальне право є галуззю з яскраво вираженим імперативним характером, а розширення при цьому диспозитивних засад

не є магістральним напрямом його розвитку. Це означає, що кримінально-правова галузь без покарання, у тому числі без позбавлення волі, є не більше ніж утопією, що й підтверджується світовою практикою. До речі, цей факт визнається навіть найбільш відданими прихильниками переведення кримінально-правової системи на рестаративні рейки. Так, наприклад, В.О. Туляков зазначає: «Аксіоматично, що сучасна держава не може існувати без кримінально-правового примусу, оскільки відтворення злочинності як соціальний процес та індивідуальна кримінальність особистості як індивідуальна якість потребують існування насильницьких методів регулювання на різних рівнях правореалізації. Людям взагалі притаманна тенденція діяти девіантно, тому кримінальне право є остаточним інструментом впливу в системі заходів державного контролю» [5, с. 25]. Тому проблема полягає не в наявності чи відсутності покарання, а у викривленій оцінці його можливостей у подоланні всіх суспільних негараздів. Не випадково в сучасній кримінально-правовій теорії формується інший підхід, який пов'язує кризу кримінального права з його надмірною лібералізацією [53].

Традиційно високим залишається попит на жорстке покарання також у суспільстві, яке будь-який вирок, не пов'язаний із реальним позбавленням волі (причому навіть за вчинення необережного злочину, наприклад, передбаченого ст. 286 КК України), сприймає не інакше, як уникнення покарання. Високим є попит на покарання, особливо щодо корупційних злочинів, з боку міжнародної спільноти, яка наполягала на створенні в Україні Вищого антикорупційного суду, показником «ефективності» якого, вірогідно, буде кількість вироків до реального позбавлення волі. Ставку на покарання насамперед у боротьбі з корупційними злочинами (хоча не тільки) робить також законодавець, позбавляючи можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності, покарання або його відбування в разі вчинення такого злочину. Відверто кажучи, прихильники скасування покарання у виді позбавлення волі також не до кінця щирі. Автору цих рядків неодноразово доводилося стикатись із ситуацією, коли його колеги, заперечуючи на шпальтах різних видань право на майбутнє за кримінальним покаранням, насамперед за позбавленням волі, різко змінювали свою думку в разі, коли вони самі або їх близькі родичі ставали жертвами злочинів (навіть необережних чи умисних невеликої тяжкості), займаючи безкомпромісну позицію та вимагаючи застосування до винних найсуворіших заходів примусу. Акцент на жорстких кримінально-правових заходах у боротьбі зі злочинністю неминуче призведе до перенасиченості суспільства кримінальною репресією та неймовірно підвищить рівень його «стигматизації» кримінальним законом. Однак до чого тут інструмент, якщо майстер використовує його не за призначенням, погано уявляючи собі, що саме має бути створено? Хоча варто зазначити, що подекуди законодавець переслідує досить чітку мету.

Так, черговою спробою вирішення суто економічних проблем і наповнення дохідної частини бюджету кримінально-правовими засобами є, на наше переконання, реформування в 2011 р. покарання у вигляді штрафу.

Не переслідуючи мету всебічного аналізу цих нововведень, вважаємо за доцільне звернути увагу на три моменти.

Перший – максимальний розмір штрафу, який станом на лютий 2018 р. складає 850 000 грн, і це в країні з прожитковим мінімумом для працездатної особи в 1 762 грн, хоча законодавець залишив за собою право передбачити в Особливій частині КК України й більш високі розміри штрафу. З огляду на те, що Україну сьогодні відрізняє найвищий за роки незалежності рівень безробіття, призначати штрафи в таких розмірах просто немає кому. А якщо штраф і буде призначений без урахування майнового стану винного, він не буде виконаний. Не «відстає» від кримінального також кримінально-процесуальне законодавство, встановлюючи розмір застави щодо особи, підозрюваної чи обвинуваченої у вчиненні особливо тяжкого злочину, від 80 до 300 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (п. 3 ч. 4 ст. 182 КПК України). Однак у виключних випадках, якщо слідчий суддя, суд встановить, що застава в зазначених межах не здатна забезпечити виконання особою, що підозрюється, обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, покладених на неї обов'язків, застава може бути призначено в розмірі, який перевищує 80 (для тяжких злочинів) чи 300 (для особливо тяжких) розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 4 ст. 182 КПК України). Що це за виключні випадки та які саме складники їх зумовлюють, закон не визначає, що дає змогу слідчому, прокурору в клопотанні про застосування цього запобіжного заходу наполягати на встановленні застави у величезних розмірах (подекуди в декілька десятків і навіть сотень мільйонів гривень), не зрозуміло чим керуючись. Складається враження, що за таких розмірів застави слідчий, прокурор, суддя, суд та й держава загалом навіть зацікавлені в тому, щоб підозрюваний, обвинувачений порушив свої обов'язки, що дасть змогу звернути застава в дохід держави (ч. 8 ст. 182 КПК України).

Якщо штраф не може бути виконаний (і це другий момент), він може бути замінений громадськими або виправними роботами, а якщо він перевищує 3 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, то й позбавленням волі до 12 років. Тобто рішення досить просте: якщо є гроші, допоможи бюджету, якщо нема – «сиди». Питання про те, як у цьому разі бути із загальними засадами та принципами призначення покарання, стає суто риторичним.

Зрештою, третій момент, мабуть, такий, який найбільш важко пояснити. Змінивши ст. 12 КК України, законодавець ставить в один класифікаційний ряд штраф як найбільш м'який вид основного покарання та позбавлення волі на певний строк чи довічне позбавлення волі (ч. 5 ст. 12 КК України). Склалася більш ніж парадоксальна ситуація, коли, наприклад, зайняття гральним бізнесом із санкцією до 40 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 1 ст. 2032 КК України) чи незаконна приватизація державного, комунального майна із санкцією до 35 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 2 ст. 233 КК України) та умисне

вбивство за обтяжуючих обставин, яке передбачає можливість довічного позбавлення волі (ч. 2 ст. 115 КК України), є діями одного ряду – особливо тяжкими злочинами. Зараз фактично ніщо не заважає законодавцю ввести в ту ж ч. 2 ст. 115 КК України покарання у вигляді штрафу як однопорядкову з довічним позбавленням волі форму державного реагування на вчинений злочин, довівши до логічного завершення вихідну тезу «або плати, або сиди». Аналогічна тенденція щодо заміни тримання під вартою заставою спостерігається в кримінально-процесуальному законодавстві України (ч. ч. 3 та 4 ст. 183 КПК України). Не випадково і законодавець, і кримінально-правова доктрина радянського періоду заперечували саму можливість заміни позбавлення волі штрафом, більш прискіпливо дотримуючись принципу рівності громадян перед законом незалежно від їх майнового стану, що, до речі, більшою мірою відповідає доктрині А. Дайсі, який другим основним її елементом поряд із принципом *nullum crimen sine lege* вважав саме принцип рівності всіх перед законом.

Висновки. Підсумовуючи аналіз причин кризових явищ у кримінально-правовій галузі та запропонованих шляхів їх подолання, а також визначаючи власне ставлення до цієї проблеми, зазначимо, що причини кризи кримінально-правової системи не варто пов'язувати насамперед із недооцінкою «неопозитивістського» праворозуміння, оскільки вітчизняне кримінальне право давно не є суто позитивістським. Його Загальна частина вбирає в себе найбільш вагомі здобутки всіх кримінально-правових шкіл. Так, завдяки антропології акцентується увага на особливостях особи злочинця (саме вона враховується під час вирішення питання щодо звільнення від кримінальної відповідальності, покарання, а його відбування розглядається як одна з основних засад під час призначення покарання), а до заслуг соціологічної школи варто віднести конституювання таких інститутів, як звільнення від відбування покарання з випробуванням, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, відмова від короткострокового позбавлення волі, деякі пропозиції щодо заходів безпеки. Завдяки цьому й забезпечується певний баланс такої підсистеми кримінально-правової системи, як кримінальна галузь. Не випадково Загальну частину кримінального права називають філософською та методологічною базою кримінального права, яка а ргіогі повинна найменше піддаватися корегуванням, тим більше швидкоплинного й неузгодженого характеру, оскільки навіть незначні зміни її приписів призводять до кардинальних змін та переформування як концептуальних засад окремих інститутів, так і системи кримінального права загалом [54, с. 454].

Продуктування ж чергових «проривних» ідей у боротьбі зі злочинністю, заснованих на ідеалізації ти чи інших сторін певного типу праворозуміння, що є справою абсолютно безперспективною, а тому приреченою на невдачу, цілком здатне порушити цей баланс та в підсумку сприяти формуванню кримінально-правової системи кризи. Безсумнівно, певні новації тієї ж соціологічної школи можуть бути використані, проте в дещо іншій площині. Так, на нашу думку, замість утопічного «народного» кодексу, заснованого на індивідуальному розумінні права, що виявляється завдяки комунікатив-

ним можливостям, можна запропонувати професійний кодекс, передбачивши в регламенті Верховної Ради України (за відсутності закону України про нормативно-правові акти) положення, згідно з яким забороняється внесення на розгляд у сесійну залу законопроектів кримінального профілю, які не пройшли наукову експертизу та не отримали позитивні відгуки з боку не менш як половини провідних юридичних вищих навчальних закладів країни. Такий підхід, на нашу думку, сприяв би підвищенню статусу вітчизняної кримінально-правової науки, перетворенню її з інтерпретатора «законодавчого сміття» на справжнього генератора прогресивних ідей, а в підсумку й збалансуванню кримінально-правової системи загалом.

Проте основна причина кримінально-правової кризи як штучного явища пов'язана, на наше переконання, навіть не з абсолютизацією тих чи інших сторін «неопозитивістського» праворозуміння, а з явним перебільшенням можливостей кримінального права як соціального регулятора.

Сутність проблеми полягає в систематичних, абсолютно необґрунтованих спробах держави вирішити весь комплекс економічних, політичних, ідеологічних, етнічних, релігійних, соціокультурних та інших питань за допомогою законотворчості та правозастосування в кримінально-правовій сфері. І найчастіше саме кримінально-правові приписи є першими й останніми аргументами влади в боротьбі за побудову «світлого майбутнього» без злочинності.

Справді, кримінальне право володіє низкою внутрішніх специфічних характеристик, які іманентно притаманні тільки йому. Головні з них, на наше переконання, – це здатність до досить жорсткої соціальної стратифікації, тобто розподілу суспільства на два подекуди непримиренні табори (законослухняних і злочинців, «своїх» і «чужих», «наших» та «не наших»), і здатність до найбільш значущого обмеження конституційного статусу особи. Ці природні риси в процесі правозастосування цілком можуть бути посилені за рахунок використання так званого провокативного ефекту [55, с. 85], коли ординарному кримінальному провадженню з банальною кваліфікацією задається відповідний кон'юнктурний вектор, здатний викликати необхідний суспільний резонанс. Однак навіть ці риси не здатні перетворити кримінальне право на «диво», яке спроможне вирішити будь-які проблеми. Традиційна ставка законодавця на кримінально-правові можливості в подоланні всіх суспільних негараздів виявляється ілюзорною та, як наслідок, програшною. Це цілком природно, оскільки кримінальне право об'єктивно не в змозі вирішувати завдання такого рівня. Однак законодавець і здебільшого доктрина наполегливо вбачають корінь проблеми не у відсутності відповідних економічних, політичних та інших рішень, а в недосконалому кримінально-правових приписів, їх заідеологізованому характері, неспроможності наявного кримінально-правового інструментарію протидіяти злочинності, неефективності традиційних кримінально-правових заходів, а також, звісно, невідповідності вітчизняного кримінального законодавства європейським стандартам. У підсумку народжується ідея про кризу кримінального права, яка зумовлює появу чергової ілюзії: у результаті подолання кризи кримінальне право все ж

таки знайде надможливості та буде спроможне до вирішення будь-яких завдань. Тому більш ніж актуальною залишається думка О.Ф. Кістяківського, висловлена ним понад 100 років тому: «У процесі розвитку й видозмінення кримінального права немає нічого свавільного, немає стрибків, раптовості та несподіванок. Навпаки, усе в ньому підкорене загальному, властивому всій природі закону поступовому розвитку, за яким одна формація явищ народжується з іншої, де найближче наступне мало чим відрізняється від останнього попереднього, проте де дві крайні формації, не втрачаючи їх родової схожості, докорінним чином між собою розрізняються» [47, с. 120].

Література

1. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. М.: Проспект, 2008. 400 с.
2. Туляков В.А. Виртуальность уголовного права: постановка проблемы. Генезис публичного права: від становлення до сучасності: збірник наукових праць / за ред. С.В. Ківалова, В.О. Тулякова, О.В. Козаченка. Миколаїв: Іліон, 2011. С. 5–6.
3. Туляков В.О. Моральна адекватність кримінально-правової заборони. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С.В. Ківалова. О.: Юридична література, 2008. Вип. 44. С. 257–261.
4. Навроцький В.О. Чи перебуває українське кримінальне право в стані кризи. Юридичний вісник України. 2009. № 37(741). С. 6.
5. Туляков В.О. Кримінальне право у дискурсі змін: від доктрин до реалізації. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С.В. Ківалова. О.: Юридична література, 2010. Вип. 54. С. 25–31.
6. Туляков В.О. Передне слово. Дмитрук М.М. Кримінальний проступок: правова природа та ознаки: монографія. О.: Юридична література, 2014. С. 5–8.
7. Туляков В.О. Сингулярність у кримінальному праві. Юридичний вісник України. 2016. № 45(143). С. 7.
8. Савинова Н.А. Информационная (технологическая) сингулярность уголовного права. Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2017 р.): в 2 т. / відп. ред. Г.О. Ульянова. О.: ВД «Гельветика», 2017. Т. 2. С. 199–203.
9. Дрьомін В.М. Злочинність як соціальна практика: інституціональна теорія криміналізації суспільства: монографія. О.: Юридична література, 2009. 616 с.
10. Туляков В.О. Кримінальне право сучасності: криза доктрини чи криза юрисдикцій. Право України. 2010. № 9. С. 40–46.
11. Туляков В.О. Генезис уголовного права и диалектика рекодификации. Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 20–21 квітня 2012 р.): в 2 т. О.: Фенікс, 2012. Т. 2. С. 211–213.
12. Туляков В.О. Новітні методи у дослідженнях науки кримінального права. Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2017 р.): в 2 т. / відп. ред. Г.О. Ульянова. О.: ВД «Гельветика», 2017. Т. 2. С. 195–198.
13. Козаченко О.В. Кримінально-правові заходи: культурологічний вимір: монографія. Миколаїв: Іліон, 2011. 504 с.
14. Костенко О.М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму. Право України. 2010. № 9. С. 31–39.
15. Егоров А.Б. Кризисы в истории Рима (события и проблемы). Исследования и публикации по истории античного мира: сборник статей. СПб., 2013. Вып. 12. С. 346–365.
16. Ильин И.А. Теория права и государства / под ред. В.А. Томсинова. М.: ЗЕРЦАЛО, 2003. 526 с.
17. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко; за ред. Ю.М. Оборотова. О.: Фенікс, 2015. 488 с.

18. Баулін Ю.В. Вибрані праці / упор. Ю.А. Пономаренко, О.В. Харитонова. Х.: Право, 2013. 928 с.
19. Баулін Ю.В., Буроменський М.В. та ін. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи. К.: ВАІТЕ, 2015. 688 с.
20. Курс уголовного права. Общая часть: учебник для вузов / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. Т. 1: Учение о преступлении. 592 с.
21. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учебник. М.: Проспект, 2011. 768 с.
22. Уголовное право. Общая часть: учебник для вузов / отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова. М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1998. 516 с.
23. Сердюк О.В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигм. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С.В. Ківалова. О.: Юридична література, 2005. Вип. 24. С. 218–227.
24. Бочкарев С.А. Метафизика и ее место в структуре уголовно-правового знания. Вестник Тамбовского университета. Серия «Гуманитарные науки». 2014. Вып. 8(136). С. 149–157.
25. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник. Х.: Эллада, 2007. 840 с.
26. Егорова Н.А. Уголовная ответственность управляющих субъектов и синергетика. Уголовное право. 2003. № 4. С. 24–26.
27. Панов М.І. Основи методології науки кримінального права. Вісник Асоціації кримінального права України. 2017. № 2(9). С. 1–41.
28. Чугуніков І.І. Підстава кримінальної відповідальності і норма щодо домашнього насильства. Кримінальне право в умовах глобалізації: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 25 травня 2018 р.). О.: НУ «Одеська юридична академія», 2018. С. 191–195; Чугуніков І.І. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи на порозі змін. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 2. Т. 2. С. 117–126.
29. Сорокин В.В. Понятие и сущность права в духовной культуре России: монография. М.: Проспект, 2007. 457 с.
30. Павлов В.И. Классическая доктрина конституционализма и современная антропология права в ситуации кризиса ценностей. Теоретико-методологические и конституционные основы устойчивого развития национальной правовой системы: сборник материалов / под ред. С.А. Балашенко. Минск: Юридический факультет БГУ, 2015. С. 137–141.
31. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін.; за ред. Ю.М. Оборотова. О.: Фенікс, 2012. 392 с.
32. Загородников Н.И. Объект преступления: от идеализации содержания к естественному понятию. Проблемы уголовной политики и уголовного права: межвузовский сборник научных трудов. М., 1994. С. 5–32.
33. Діденко С.В., Крючек С.В. та ін. Довкілля як об'єкт кримінально-правової охорони: навч. посібник. Х.: Харків юридичний, 2009. 184 с.
34. Смельянов М.В. Кримінальна відповідальність за шахрайство: монографія. Х.: Право, 2014. 176 с.
35. Абакіна-Пілявська Л.М. Причетність до злочину в кримінальному праві України: ставлення, сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. О.: Юридична література, 2015. 296 с.
36. Михайленко Д.Г. Протидія корупційним злочинам засобами кримінального права: концептуальні основи: монографія. О.: ВД «Гельветика», 2017. 582 с.
37. Стрельцов Є.Л., Гловюк І.В., Чугуніков І.І. Спеціальна конфіскація у світлі кримінально-правових та кримінально-процесуальних постулатів. Юридичний вісник України. 2016. № 16(1085). С. 6–7.
38. Байер Д. Правове регулювання попереднього ув'язнення та інших форм позбавлення волі в Німеччині з огляду на вимоги ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Вісник Верховного Суду України. 2017. № 5(201). С. 12–15.
39. Панов Н.И., Гуторова Н.А. О методологии научного исследования проблем Особенной части уголовного права. Панов М.І. Вибрані праці з проблем правознавства / передм. В.П. Тихого. К.: Ін Юре, 2010. С. 515–532.
40. Общетеоретическая юриспруденция: учебник / под ред. Ю.Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. 436 с.

41. Афанасьєва М.В. Зловживання правом на правотворчість. Юридичний вісник. 2016. № 12. С. 26–34.
42. Тацій В.Я., Тютюгін В.І., Пономаренко Ю.А. Виклик сучасності і кримінальне право. Голос України. 2016. № 16(6270). С. 6–7.
43. Тацій В.Я., Борисов В.І., Тютюгін В.І. Актуальні проблеми сучасного розвитку кримінального права України. Право України. 2010. № 19. С. 4–12.
44. Бойко А.И. Не наступайте на російське грабли. Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень. Львів, 2011. С. 57–62.
45. Энциклопедия уголовного права: в 35 т. / отв. ред. В.Б. Малинин. СПб., 2005. Т. 1: Понятие уголовного права. 698 с.
46. Владіміров Л.Е. Курс кримінального права. Частина перша: основи сучасного кримінального права. К.: ПАЛИВОДА А.В., 2010. 388 с.
47. Кістяківський О.Ф. Елементарний підручник загального кримінального права: Загальна частина. К.: ПАЛИВОДА А.В., 2009. 906 с.
48. Побегайло Э.Ф. Кризис современной уголовной политики. Преступность и уголовное законодательство: реалии тенденции, взаимовлияние: сборник научных трудов. Саратов: Сателлит, 2004. С. 63–77; Крусс В.И. Актуальные аспекты злоупотребления правами и свободами человека. Государство и право. 2002. № 7. С. 46–53; Стрельцов Є.Л. Державний суверенітет і суверенітет особистості: проблеми взаємовідносин. Правове забезпечення ефективного виконання рішень ЄСПЛ: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20–21 вересня 2013 р.). О.: Фенікс, 2013. С. 48–53.
49. Навроцький В.О. Парадокси вітчизняної «боротьби» з корупцією. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць / за ред. С.В. Ківалова. О.: Юридична література, 2010. Вип. 54. С. 263–266.
50. Бойцов А.И. Преступления против собственности. СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. 775 с.
51. Чугуніков І.І. «Неопозитивістське» праворозуміння як засіб подолання кризи кримінальної галузі: міфи та реальність. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». 2018. Т. 29(68). № 2. С. 116–124.
52. Дудоров О.О., Мазур М.В. Реалізація принципу верховенства права у випадках застосування закону про кримінальну відповідальність: постановка проблеми, міжнародний і зарубіжний досвід. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 5. С. 129–140. URL: http://lsey.org.ua/5_2017/36.pdf.
53. Босхолов С.С. Актуальные проблемы уголовной политики в сфере противодействия коррупции. Пролог. 2013. № 1. С. 40–48; Назаренко Г.В. Политика противодействия коррупции уголовно-правовыми средствами. Среднерусский вестник общественных наук. 2015. № 6. Т. 10. С. 129–134.
54. Панов М.І., Зінченко І.О. Основні напрямки розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність. Право України. 2012. № 11–12. С. 452–462.
55. Бабаєв М.М., Пудовочкин Ю.Е. Провокативная роль уголовного закона. Общественные науки и современность. 2013. № 14. С. 78–90.

А н о т а ц і я

Чугуніков І. І. Криза кримінально-правової системи України: природний процес чи штучне утворення? – Стаття.

У статті аналізується сучасний стан вітчизняної кримінально-правової системи, який науковою спільнотою оцінюється переважно як кризовий. Виявляються причини такого явища та робиться висновок про його здебільшого штучний характер. Обґрунтовується теза щодо неприпустимості ідеалізації різних сторін того чи іншого типу право розуміння, а також щодо можливості оптимізації кримінально-правової системи виключно на підставі інтегративного підходу.

Ключові слова: криза, кримінально-правова система, кримінально-правова галузь, ідеалізація, типи праворозуміння.

А н н о т а ц и я

Чугуников І. І. Кризис уголовно-правовой системы Украины: естественный процесс или искусственное образование? – Статья.

В статье анализируется современное состояние отечественной уголовно-правовой системы, которое научной общественностью оценивается преимущественно как кризисное. Выявляются причины такого явления и делается вывод о его преимущественно искусственном характере. Обосновывается тезис о недопустимости идеализации различных сторон того или иного типа правопонимания, а также о возможности оптимизации уголовно-правовой системы исключительно на основе интегративного подхода.

Ключевые слова: кризис, уголовно-правовая система, уголовно-правовая отрасль, идеализация, типы правопонимания.

S u m m a r y

Chugunikov I. I. Crisis in the Ukrainian criminal law system: a natural process or an artificial phenomenon? – Article.

The article analyzes contemporary state of the national criminal law system predominantly rated by the scientific community as critical. The author identifies causes of such a phenomenon and concludes about its essentially artificial nature. The author substantiates a premise about inadmissibility of idealization of various aspects of this or other type of legal consciousness and possibility for optimization of the criminal law system exclusively based on an integrative approach.

Key words: crisis, criminal law system, criminal law field, idealization, types of legal consciousness.